

Révész Gáborné

Életrajz

Révész Gáborné már az első telefonbeszélgetésünk alkalmával megkért, hogy tegeződjünk. Csillaghegyi otthonában, ami egykor Titkos Ilona színésznő vidéki villája volt, mindig szívesen fogadott. Frissességével, megbízhatóságával lenyűgözött. Állatok iránti tisztelete mellett nagy operarajongó, és imád autót vezetni. A mai napig felcsillantja kiváló emberismerő, pszichológusi vénáját is. Hetente egyszer telefonos lelkisegélyt ad az arra rászorulóknak.

Az apai dédszüleimről egy halvány kukkot sem tudok. Ez az ág teljes rejtély számomra. Egyáltalán semmit nem tudok róluk, azt se, hogy ők is Pancsován éltek-e, csak azt, hogy a nagyszüleim ott éltek [Pancsova – törvényhatósági jogú város volt Torontál vm.-ben (királyi törvényszék, sajtó- és járásbíróház, kir. közjegyzőség, adóhivatal, járási szolgabírói hivatal). Lakóinak száma 1850-ben 11 000 volt, 1870-ben 16 900, 1891-ben 17 900 (43% szerb, 40% német, 11% magyar, 2% román, 1% szlovák és 1% horvát; hitfelekezet szerint 44% görögkeleti, 38% római katolikus, 9% evangélikus, 4% református és 4% izraelita), 1910-ben 20 800 fő (42% szerb, 36% német, 16% magyar; ill. 45% görögkeleti, 36% római katolikus, 10% evangélikus és 3% izraelita) volt. A 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben állami főgimnázium, polgári iskola, állami és szerb felsőbb leányiskola, valamint tanonciskola működött a városban. Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Ma Szerbiában van. – A szerk.]. Azt se tudom, hogy milyen anyagi körülmények között éltek. Azt gondolom, hogy nagyon szegények nem lehettek, már nem annyira a dédszülők, mint a nagyszülők. Azért gondolom ezt, mert Brnóba küldték tanulni a két fiukat [akkor még: Brünn]. Mind a kettő textiltechnikumba járt ott Brnóban, ahol nagyon fejlett volt a textilipar. Ezt csak így, a családi elbeszélés szintjén tudom. Egész kisgyerek voltam, amikor egyetlen egyszer láttam a nagyapámat, akit Greiner Adolfnak hívtak, és az édesanyám, aki igyekezett a családi emlékezetet fenntartani, ő se ismerte igazán. Az anyósát se [ismerte közelebbről], csak ezt a pancsovai nagypapát, akit ő is egyszer látott életében. Valószínűnek tartom, hogy a gyerekek és a még élő apa meg az otthon levő pancsovai testvér között nem volt valami nagyon szoros érzelmi kapcsolat. Arról hallottam, hogy ez a pancsovai nagypapa molnár volt. Az otthon maradt testvér, Greiner Róza nem ment férjhez. Az talán érdekes, hogy tulajdonképpen mindenki, az édesanyjuk is és ez a Róza is rákban halt meg viszonylag fiatalon. Egyébként az a testvére apámnak, Greiner Janka, aki apáméknál lakott, és zongoratanárnő volt, az is rákban halt meg. Az apám [Greiner Mór] erről nem mesélt nekünk, mert hiszen még nem voltam nyolc éves, mikor meghalt.

Az anyai családomról annyit tudok, hogy Hahóton [Zala vm.] éltek a dédszüleim. Az anyukám mesélte, hogy a nagyszüleinél többször volt Hahóton, ahol a nagypapája, tehát a dédapám pék volt. A dédanyámról azt mesélte anyukám, hogy nagyon ismerte a gyógyfüveket. Elhívták őt sokszor gyógyítani, meg hogy adjon orvosságot, mert hiszen orvos vagy gyógyszerész nem volt ott a faluban. Különösképpen értett a diftériás betegekhez, akkor úgy hívták, hogy torokgyík [A diftéria baktérium által okozott, gyakran halálos kimenetelű fertőző betegség. Ma már védőoltással védekeznek ellene. – A szerk.]. Tehát elhívták őt torokgyíkos gyerekekhez, és az édesanyám mesélte, hogy olyan fejlett orvosi eljárással gyógyította a gyerekeket, hogy petróleumos ronggyal belenyúlt a torkukba, és letörölte a lepedéket. Hogy a petróleumnak milyen szerepe volt, nem tudom, de hogy ez a gennyes lepedék többször okozta a gyerekeknek a fulladását, hogy azért haltak meg olyan sokan, az bizonyos. Állítólag nagyon sok gyereket kigyógyított ezzel az eljárással, ezt mesélte az anyukám a nagyanyjáról, aki állítólag jó humorú, belevaló asszonyság volt. A gyógyító dédmamának nem tudom a nevét. A dédapám volt a Ziegler ős.

Ami a vallásosságukat illeti, azt tudom mondani, hogy formális volt. Gondolom, ott a faluban a zsidó családok mind kósersek voltak, azt illett megtartani. Aztán a gyerekeik abszolút nem voltak vallásosak, már az én nagyszüleimnek a generációja, de az öregek még úgy tartották a dolgot. Az anyukám mesélte azt is, mint egy családi legendát, hogy mikor egyszer náluk nyaralt, akkor a nagyanyja odaadott egy pár csirkét a férjének, hogy vigye el a sakterhez. Át kellett vinni a szomszéd faluba, ami nem volt messze. És akkor azt mondta az unokájának az én anyámnak a nagyanyja, hogy „tudod fiam, hol lakik az a sakter?”. Azt mondta az anyukám erre, hogy „nem tudom”. „A kocsma háta mögött, mert odaviszi nagyapád, ott levágja, aztán beül a kocsmába, aztán egy óra múlva hazajön.” Szóval olyan nagyon komolyan legalábbis a dédapám nem vette a dolgot, de úgy látszik, hogy a dédanyám sem, mert ennek ellenére nem csinált kardinális kérdést belőle. Egyébként csak annyit tudok, hogy tizenkét gyereket neveltek fel, a zömük meg is élte a felnőttkort, és hogy a számos unoka sokszor nyaralt náluk.

A gyerekek mind ott, a dél-zalai környéken éltek felnőttkorukban. Én sokszor voltam aztán náluk Csáktornyan [Csáktornya – járási székhely nagyközség Zala vm.-ben (Muraköz); lakosainak száma 1891-ben 4000, 1910-ben 5200 fő volt (47% magyar, 46% horvát, 5% német); számos járási szintű hivatala, iskolája (állami tanítóképző, polgári fiú- és lányiskola, iparostanonc-iskola), több gyára (pezsgőgyár, likőr- és konyakgyár, ecetgyár) és más közintézményei voltak, élénk fa- és gabonakereskedelme, valamint marhavásárai. A trianoni békeszerződést követően a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.]. Élt Csáktornyan kívül is a nagypapámnak, azt hiszem, két testvére is egy faluban, ami már nem magyarulakta város volt, mint Csáktornya, hanem horvát vagy szlovén falu, de ez mind a Monarchiában volt, úgyhogy egy ország volt ez. Vinyicának [Vinica, Varasd vm. (Varazdin), ma Horvátországhoz tartozik. – A szerk.] hívták azt a falut, én is voltam náluk. Ott találkoztam először hét és fél, nyolcéves koromban a nacionalizmusnak egy nagyon intenzív megnyilatkozásával, és ez mai napig nagyon él bennem. Akkor értetlenül néztem. Ez 1936 nyarán volt. Onnan tudom, hogy 1936. április negyedikén halt meg az édesapám, és akkor anyámnak egy unokatestvére feljött értem Pestre, és elvitt Csáktornyára, hogy ne legyek itthon anyám nyakán, aki állást keresett, mert vissza kellett mennie dolgozni. Vinyica, mint mondtam, horvátok lakta falu volt, és egy vasárnap magyar-német meccs volt, amit a rádió közvetített. Óriási üdvrivalgással fogadták a gyerekek a németek góljait, nem tudom, mi lett az eredmény, ki győzött, de kifejezetten nekem szólt az, hogy hangos kórusban kiabálták hogy „Zsivjone nemacski, éljenek

a németek!”. Emlékszem, hogy az asztal alá bújtam, mert annyira félelmetes volt ez a kórus, és én értettem, hogy nekem, a magyar gyereknek szól.

Az anyai nagyszüleimmel nagyon-nagyon szoros volt a kapcsolat. Az édesanyám apját Ziegler Gábornak hívták, ő nagyon-nagyon közel állt hozzám. Ők Pesten éltek. Tizenhárom éves korában jött fel Csáktornyáról vagy Hahótról, azt nem tudom, de azt hiszem, hogy Hahótról, és itt tanulta ki az asztalosipart [Hahót – kisközség volt Zala vm.-ben, 1891-ben 1200 lakossal, 1910-ben már nagyközség 2200, 1920-ban 2400 lakossal. – A szerk.]. Asztalos lett, és a Nemzeti Színháznál volt díszletkészítő asztalos. Amikor én őt megismertem – én anyámnak késői gyereke voltam, harminchat éves volt, amikor én születtem –, a nagypapa is elég idős volt, olyan hatvan körül [A nagypapa 1863-ban született. – A szerk.], és akkor már nem dolgozott. A családnak mindent csinált, a mai napig is van egy bútordarabom, egy láda fölnyitható támlával, ami eredetileg tüzelőtárolásra készült. Amikor le volt csukva, akkor ülésre szolgált. Nálunk, amikor gyerek voltam, a fürdőszobában volt, és az anyukám nem tüzelőt tartott benne, hanem szennyest. Ki volt szépen sikálva, és szennyestnek való volt. Ezt az anyukámnak csinálta, amikor az anyukám férjhez ment. Én megóvtam, átfestettem többször, és a konyhában van. Nagyon útban van, de nem bírok megválni tőle, mert annyira emlékeztet őrá.

A nagypapa átlagos küllemű öregember volt, szakálla, bajusza nem volt, mosolygós arca volt. Öltönyt hordott, szóval szép zakót, kalapot nemigen hordott, talán télen igen. A nagypapáról gondoskodva volt. Az apukám minden évben csináltatott magának egy új öltönyt, és a régi öltönyei közül egy ment a nagypapának, de az tökéletes volt, nem volt rongyos, csak az apám a textilszakmában mozgott, gondolom, az anyag nem került neki pénzbe, megcsináltatta, és aztán az a nagypapának ment. Emlékszem rá, ez egy szertartás volt, hogy újévkor mindig vitt egy öltönyt neki, meg nyakkendőket. Amíg az apám élt, addig volt erre lehetőség anyagilag is. Minden évben kapott két-három liter szilvóriumot, apám hozott vidékről szilvapálinkát, amit a nagypapa nagyon szeretett, meg az apám is, és mindig egy-egy kupicával ittak belőle. Volt egy demizson, és apám mindig vitte neki.

Az első feleségét Katz Fanninak hívták. A nevét a sírkőről olvastam le, amikor egyszer az anyukámmal a Rákoskeresztúri temetőben voltunk. Ziegler Gáborné, Katz Fanni, és én rettentően meglepődtem azon, hogy mi az, hogy Ziegler Gáborné, hát az én nagymamám a Ziegler Gáborné?! És akkor mondta el az édesanyám, hogy a nagypapámnak volt egy első felesége, és tulajdonképpen a vér szerinti nagyanyánk van itt eltemetve. Amikor az igazi nagyanyám meghalt, a nagyapám itt maradt négy kisgyerekekkel. Az első gyerekük, az Anna meghalt, tehát öt gyereket szült a Katz nagyanyám. A második volt az én anyukám, Aranka, aki nyolc éves volt, amikor az édesanyja meghalt. Azt sokszor mesélte, hogy éjszaka kellett bevinni a kórházba a nagymamát, amikor nagyon rosszul lett. Hasfali sérve volt, ami kizáródott. Nem tudták a kicsi gyerekeket otthon hagyni, úgyhogy négy gyerekkel vonultak be a kórházba, és az orvos, aki látta már, hogy nem lehet segíteni rajta – fiatalasszony volt, harmincnyolc éves –, rettenetesen leszidta a nagyapámat. Azt mondta, hogy „állatok – ezt mondta szó szerint –, hogy hagyták ezt a szép fiatalasszonyt ilyen állapotban!”. Anyukám mesélte, hogy akkor rettenetesen megrémült, hogy az apjának ilyet mondott az orvos, de nem értette, hogy miért szidja. Még aznap éjjel meg is halt a nagymama. És akkor ottmaradt a nagyapám négy gyerekkel. Anyukám azt is nagyon sokszor mesélte, hogy kivették őt az iskolából – második osztályos volt –, és őneki kellett a másik három picire vigyázni, és ő főzött nekik. A nagypapa csinált neki egy sámlit, hogy felérje a sparheltet. Szóval ez egy olyan

családi legenda volt.

Nem sokkal utána hirdetést adott fel a nagyapám, és erre jelentkezett Nyitráról a Szidi nagymama. A nagypapának és a Szidi nagymamának 1902-ben volt az esküvője, akkor volt az anyám tíz éves. Le tudom írni Szidi nagymamát, mert nagyon jellegzetes, vastag ajka volt. Emlékszem, hogy olyan előre álló ajka volt, nem volt egy szép öregasszony. Vékonyka volt, kicsit hajlott hátú, és nagyon fürge. Negyvenen jóval túl volt, amikor a nagyapám felesége lett [Mint a fényképek között szereplő dokumentumokból kitűnik, 1902-ben 41 éves volt. – A szerk.], és azt hiszem, már szülei nem voltak. Magyarul beszélt, azt nem tudom, hogy tudott-e szlovákul, mert itt partnere ehhez nem volt. Azt se tudom, hogy németül beszélt-e. Azt tudom, hogy a nagyapám nem beszélt németül. Valószínűnek tartom, hogy a nyitrai nagymama talán tudhatott németül, mert általában a felvidékiek három nyelven beszéltek. Anyám nagyon nagyra tartotta nála, hogy négy gyereket felnevelt, tisztességesen, rendesen. Hogy milyen szívbéli kapcsolat volt köztük, ezt nem tudom megítélni, de amikor a nagyszüleim öregek voltak, azt tudom, hogy az anyukám nagyon gondoskodott róluk. Nagyon rossz volt a nagypapa gerince. Emlékszem rá, hogy mindig úgy búcsúztunk tőle, amikor elment tőlünk, hogy „szia, nagypapa, és ne fájjon a hátad”. Az anyukám a szüleit magázta, mi, unokák tegeztük a nagyszülőket.

A nagypapa egyáltalán nem volt vallásos, a Szidi nagymama viszont nagyon. Ennek egy nagyon édes jele volt. A nagymama megkövetelte, hogy minden évben megtartsák a széderestét. Erre meg voltak híva a gyerekek, mindannyian. Ott volt a három gyerek, anyám húga, a Sári egyedül, ő nem ment férjhez, és a Sanyi nevű nagybátyám a két fiával meg a feleségével, meg mi – amíg az apukám élt, az apámmal együtt, aztán meg hárman az anyukámmal –, amíg gyerek voltam, addig mindig ott voltam. Nekem egy kicsit formális dolog volt ez, és emlékszem, ott rendetlenkedtünk az unokabátyámmal. Az asztal alá bújtunk, megcsipkedtük a nagypapa lábát, hogy elnevesse magát imádkozás közben, szóval ilyen emlékeim vannak. Szóval mi ezt élveztük, csak az egésznek az értelmét és az alapját nem tudtam rendesen. A maceszt például nagyon szerettem, és mi örültünk annak, hogy ez van, mert olyan sok finom kaja volt, meg együtt volt az egész család. Szédereste hagyományos ételek voltak. Amire emlékszem, a húsleves maceszgombóccal, azt én is szoktam csinálni. Mindig van nekem itthon macesz, és mindig főzök. Hogy milyen főétel volt, arra nem emlékszem, csak azt tudom, hogy voltak kicsi tálkák, és abban mindenféle volt. Például volt benne alma-dió, ami borral össze volt keverve, és abból lehetett kóstolni [hárószet]. Csak ilyen kicsi, kevéske volt. Arra emlékszem, hogy valami nagyon finom, maceszből készült tortát csinált, szilva is volt benne, nagyon finom volt. Nem tudom a receptjét. A nagyapám persze tudta olvasni a héber szöveget, meg imádkozott és énekelt. És ahányszor a nagymama kiment a konyhába utánanézni a vacsorának, akkor mindig nyolc-tíz lapot előrement, és az egész család összekacsintott. Mert senki nem volt vallásos, csak a nagymama iránti tiszteletből volt ez. Szóval nagy megbecsülésnek örvendett a nevelt gyerekei részéről kimondottan a nagymama is. Az én anyám az iránta való tiszteletből nagyon tartotta a szokásokat. Azt nem tudom, hogy a nagymama járt-e zsinagógába, de biztos. Ebből a vallásosságból nem volt nagypapa és a nagymama között konfliktus, de ezt a nagypapa csak nevette.

Mikor én kicsi voltam, és az apám még élt, akkor az Ó utcában laktak nagypapámék, emlékszem még a lakás beosztására is. Az egy kétszobás lakás volt. Volt egy hálósobájuk meg egy ebédlőjük, és egy hosszú előszoba volt, ami a konyhához vezetett, meg spejz is volt ott. Arra nem is emlékszem, hogy fürdőszoba volt-e, de valószínűleg lehetett. Régi rendes lakás volt utcai

ablakokkal, régi bútorokkal berendezve, kredenc volt az ebédlőben. A hálósobában – egyszer-egyszer, nagyrítkán ott aludtam náluk – a dupla ágy előtt volt egy szalon, s akkor azon aludtam. Cselédet nem tartottak, mosónőt nem tudom. Mi egyszer egy héten mentünk hozzájuk, ha jól emlékszem, szombat délután, mert emlékszem rá, hogy az apám is jött velünk, ez csak szombaton vagy vasárnap lehetett, mert dolgozott, és mindig vittünk valamit. Ott meg süteménnyel kínáltak. A Szidi nagymama kóser háztartást vezetett. Azt tudom, hogy jól tudott főzni.

Az a zsidó jel, az a háziáldás [azaz mezüze – A szerk.] volt kirakva az ajtóra, sőt az a mi lakásunkon is volt. Amikor az édesapám még élt, az ötödik kerületben laktunk, a Géza utcában – az most Garibaldi utca –, és ott volt az ajtón. Később, amikor már egyedül laktunk hármasban, akkor már nem emlékszem, hogy lett volna. A nagymamáéknak volt rádiójuk, ami nekünk nem volt, és ez nem anyagi kérdés volt, talán elvi kérdés volt. Nekünk viszont telefonunk volt, még ma is emlékszem a telefonszámunkra: 146-19.

Aztán a nagypapa, amikor megözvegyült [1942], átköltözött a fiához, Sándorhoz, mert ott egy nagy, háromszobás lakás volt, nekünk meg csak egy szoba-hallos lakásunk volt, és ott hárman laktunk a nővéremmel meg az édesanyámmal. A Sanyiék a Szondi utcában laktak, a Szondi és a Felsőerdősor utca sarkán. Mindig meg szoktam nézni az ablakukat, ha arra járok. De a nagypapa szinte minden hétvégét nálunk töltött. Neki volt négy unokája, az anyám öccsének volt két fia, nálunk volt két lány, és minket sokkal, de sokkal jobban szeretett, és mi is imádtuk a nagyapánkat. Én mai napig emlékszem arra, hogy ő olvasta nekem az első Petőfi-verseket, meg énekelt nekünk szép régi népdalokat, és mesélte a katonaélményeit, persze hússzor ugyanazt. Szóval nagyon-nagyon intenzív kapcsolatunk volt vele mindig is, de mikor az édesapám meghalt, és anyám egyedül maradt, akkor különösen. Valahogy olyan apapótló volt, és nagyon-nagyon szeretttük őt. A nagymamát mérsékelten, nem az, hogy nem szerettem, de igazi kapcsolat nem volt közöttünk.

1942-ben combnyaktörést szenvedett a nagymama, és aztán tüdőgyulladásban meghalt. A Szidi néni egy évvel hamarabb halt meg, mint a nagypapa. Ő is ott van eltemetve a Rákoskeresztúri temetőben. Zsidó hagyományok szerint temették [lásd: temetés; holttest előkészítése a temetésre]. Egymás mellett van az édesapám sírja és az övék. A papa halt meg leghamarabb, 1936-ban. Aztán a Szidi nagymama 1942-ben, a Sári nagynéném is 1942-ben és a nagypapa 1944-ben. 1944. februárban halt meg, a lehető legjobbkor, a német megszállás előtt egy hónappal. Agyvérzésben halt meg, semmit nem szenvedett. A temetése is még temetőben volt.

Gábor nagypapának voltak testvérei, tizenketten voltak. Ezek mind meghaltak a deportálásban, mind Auschwitzba kerültek, rögtön a gázkamrába. Az idős generáció mind, és a fiatalok is jórészen, mert ezek mind anyám korosztálya fölött voltak, tehát jóval túl az ötvenen, tehát arra az oldalra mentek [a szelektáláskor]. A fiatalok meg többnyire kisgyerekekkel voltak. Ezek sem éltek tovább. Egypár nő maradt meg, az egyikkel találkoztam Bergen-Belsenben, de aztán ő is meghalt.

A nagyapám testvérei közül a legszorosabb kapcsolatban a Gusztáv nevű bátyjával voltunk, mert annak volt két fia és három lánya, és a lányok voltak anyukámnak a kedvenc unokatestvérei. Guszti bácsiék földművelők voltak, mint a többi csáktornyai rokon [lásd: a földművelés szerepe a zsidóság rétegződésében a 20. század elején]. Zeisler Malvina volt a felesége. Öt gyerekük volt, ebből négyre emlékszem: Ilona, Klári, Kálmán, Aranka. Anyám mindenkivel jóban volt, leveleztek meg minden, de ez a három lány különösen közel volt hozzá. Többször voltak fenn Pesten, gyógyfürdőben. Csáktornyán laktak, és ha én Csáktornyán voltam, mindig a Guszti bácsiéknál

laktam. Nagyon szerettem a három lány közül különösen a legfiatalabbat, aki anyámnál egypár évvel fiatalabb volt, és aki egy vagány lány volt. Ziegler Arankának hívták. Az anyukám lányneve is Ziegler Aranka volt. Három Ziegler Aranka volt különben, mert a Sanyi nagybátyám felesége Wollner Aranka volt, de őt is úgy hívták, hogy Ziegler Aranka, vicces volt. Aranka nagyon életvidám, kedves, helyes nő volt, nagyon későn ment férjhez egy szabadkai nem zsidó fiúhoz, aki Csáktornyán volt katona. Ez abban az időben volt, amikor a Délvidéket visszacsatolták Magyarországhoz, 1942-ben volt [A magyar csapatok 1941-ben foglalták el Jugoszlávia egy részét. Lásd: a Délvidék megszállása. – A szerk.]. Úgy hívták, hogy Gyenizse Sándor. Nagyon helyes ember volt, cukrász. Ennek a három lánynak volt cukrászdája Csáktornyán, és valahogy így ismerkedtek meg, hogy a Sándor betévedt oda, és érdekelte őt szakmailag, aztán mikor leszerelt, összeházasodtak, és beállt ő is a cukrászdába dolgozni. Gyenizse Aranka – vagy Ziegler Aranka lánynevéen – nem a cukrászdában dolgozott, hanem tisztviselő volt egy harisnyagyárban, Csáktornyán, még a nevére is emlékszem: Graner [Föltehetően id. és ifj. Graner Henrik szalag- és harisnyagyáráról van szó. – A szerk.].

A nagyapámnak a legidősebb testvérére is emlékszem, mert a nagy családi összejövetelek annál voltak mindig. Az volt a Lajos bácsi, felesége volt a Mariska néni. Ők is gazdálkodtak. Egy hosszú parasztházuk volt Csáktornyán. Azt hiszem, két vagy három gyerek volt ott, és azok is ott laktak, ugyanabban az udvarban, csak a hosszú háznak a másik részében. A nagy családi összejövetelek mindig ott voltak, amikor mi nyaralni voltunk ott. Anyukámmal mentünk, mikor anyukám esetleg szabadságon volt. Nem jártunk rendszeresen. Amíg Jugoszláviához tartozott Csáktornya, addig elég bajos volt odamenni, útlelél kellett nekünk. De 1936 nyarán ott voltam, amikor apám meghalt. Akkor az egész nyarat ott töltöttem, és anyukám is lejött a nagyapámmal kettesben, mert meghalt az egyik unokatestvérük, és a temetésére lejöttek. És arra is emlékszem, hogy ez az Ignác unokatestvér, aki a Lajos bácsi gyereke volt, a hűtőházban dolgozott, Csáktornyán. Ott volt egy nagy hűtőház, és ott dolgozott.

Akkor volt egy Malvin néni és egy Giza néni, akikre emlékszem. Ők is földművelésből éltek Csáktornyán, és Auschwitzban haltak meg. Meg Vinyicán élt, azt hiszem, a nagyapámnak két testvére, azoknál is voltam. Az igazi parasztgazdaság volt, ott mindenféle állatok voltak. Földműveléssel foglalkoztak. A gyerekeik is a gazdaságban dolgoztak. Azt nem tudom, hogy a vallást tartották-e. Semmit nem tudok erről, mert ez nem volt téma a családban. 1944-ben minden kapcsolat megszakadt velük. Tudtuk, hogy deportálták őket. A Gyenizse Arankának két kisgyermek volt, az egyik rögtön a házasságuk után született, a másik egy évvel később. 1944 tavaszán, amikor a férje ismét bevonult katonának, ő ott maradt a szüleinél. Az anyósa Szabadkán élt – az is akkor Magyarországhoz tartozott –, mikor meghallotta, hogy deportálások vannak, tehát hogy elviszik a zsidókat, fölült a vonatra, elment Csáktornyára, és fölpackolta a menyét a két pici gyerekkel, és elvitte magához, Szabadkára. A gettóból hozta ki őket, és valószínűleg lepénzelt valakit. Ők maradtak meg egyedül. A felszabadulás után, amikor én találkoztam az Arankával, akkor mesélte el, hogy az anyósával visszament Csáktornyára, és bement a szüleinek a lakásába, ahol úgy találta vetetlenül az ágyat, mert az ágyból fölkelve vitték el őket. Ezt mint egy borzasztó élményt mesélte el, hogy ott találta a szüleinek meg a két nővérének az ágyát, ahogy kikeltek belőle, és összekapkodták a holmijukat, és mentek. Ez az Aranka később elment Izraelbe a nem zsidó férjével, ott is haltak meg. A többiek szinte mind Auschwitzban pusztultak el.

Nyitrára mi nem jártunk, nem ismertük a nagymama rokonait sem. Viszont volt Pesten egy unokaöccse, a testvérének a fia, akivel annak a haláláig – ami mondjuk, az 1950-es évek végén volt, nem tudom pontosan – abszolút szoros kapcsolatban voltunk. Anyukám tartotta vele az unokatestvéri kapcsolatot, holott vérségi kapcsolat nem volt köztük, de nagyon- nagyon szoros unokatestvéri kapcsolat volt. Az egy Ehrenfeld Jenő nevezetű férfi volt, aki agglegény volt, aztán idős korában, valamikor az 1940-es években nősült meg. Akkor már ötven éves körül volt. Egy Groó Ilonka nevű elvált nőt vett feleségül, aki viszonylag korán meghalt. Pesti zsidó lány volt. A Jenő a Stühmer csokoládégyárban volt tisztviselő [Stühmer Frigyes 1868-ban alapította meg cukorka- és csokoládégyárát egy Szentkirályi utcai kis cukorkaüzletből, amelyet kibővített, és korszerű gépekkel látott el. A vállalat Párizsban elosztó telepet, Abbáziában lerakatot, az ország legtöbb városában fióközletet tartott fenn; belőle fejlődött ki a mai Budapesti Csokoládégyár. – A szerk.]. Nagyon szerettek minket, gyerekeket. Sokat találkoztunk a feleség halála után is, amíg élt, látogattam. Azt, hogy hogy vészelte át a borzalmakat, nem tudom, de azt igen, hogy őt nem vitték el.

Édesapámra csak nyomokban emlékszem, nemcsak azért, mert még nem is voltam nyolc éves, amikor meghalt, hanem azért is, mert nagyon sokat dolgozott, és este, illetve késő délután jött haza. Amikor hazajött, csak nagyon keveset voltunk vele együtt. Ünnepeyes dolog volt, hogyha az apukánk velünk volt, mert ritkán volt. Vasárnap vagy főleg szombat délután meg hétköznap esetleg, ha korábban jött haza vidékről, és mondjuk, már nem ment be a munkahelyére. Kifejezetten szerettük az apánkat. Játszottunk, pedig elég idős volt már, de emlékszem, hogy lovagoltam a hátán, meg ilyenek. Jó humora volt, kicsit fanyar, tehát nem harsány humor volt ez, hanem inkább ironikus.

Ő a Pamuttextil Műveknél dolgozott, az egy nagy textilgyár volt, annak a lerakatát vezette a Sas utcában, és képviselte a gyárat, tehát a gyárnak a kereskedelmi alkalmazottja volt. Ketten vagy hárman dolgoztak vele. Nagyon értett a textíliákhoz, de nem tudok erről többet mondani, mert egész kisgyerek voltam, amikor meghalt, és az anyukám nem sokat mesélt erről. Mikor mentünk sétálni az anyukámmal, néha benéztünk hozzá. Emlékszem, hogy egy nagy sötét üzlet volt, hosszú pulttal, és főleg minták voltak, tehát nem textilanyagok vagy végek, mint egy textilüzletben, hanem csak mintakollekció volt – kartonlapra voltak ráragasztva. Mert ők főleg kereskedőknek adták el, tehát nem volt kiskereskedés. Sokat volt távol. Reggel vagy hajnalban elment, és késő este jött haza.

Eleg sokat járt vidékre is. Apám Pápára járt a textilgyárba, azt gondolom, hogy onnan hozhatta azt a pálinkát is. Arra is emlékszem, hogy minden reggel – ugye négyen aludtunk a hálósobában, két gyerek meg a szülők – odament a ruhásszekrényhez, és kivette a fehérnemű mögül a laposüveget. Egy kis, kétdecis üvege volt csavaros tetővel, és a csavaros tetőbe beöntött egy kupicával, és azt megitta éhgyomorral. Aztán kiment a fürdőszobába borotválkozni meg mosakodni, és amikor visszajött, akkor tőlünk, gyerekektől kérdezte: „Nem emlékszem, ittam már szilvóriumot?” Mi tudtuk, hogy azt kell mondani, hogy nem. És akkor odament a szekrényhez, és még egy kupicával ivott. Ez volt a reggeli szertartás, és ez mindig olyan vicces volt nekünk, emlékszem. Haza is hozott az anyagokból, amik már úgy kimentek a forgalomból. Emlékszem, a fürdőszobában volt egy polc, és ott voltak ezek a textilminták. És hétvégén, amikor zsebpénzt kaptunk tőle – ötven fillér volt a zsebpénzünk –, megkérdezte, hogy akarunk-e egy kis ráadást, mert kaptunk ilyen anyagot. Mi babaruhának használtuk. Ez egy szertartás volt szombat este vagy délután.

1936. április negyedikén volt az ötvenhetedik születésnapja, és készültünk a megünneplésére. Ez egy szombati nap volt, húsvét előtti nagyszombat. Én második osztályba jártam, a nővérem negyedik elemibe, és az iskolában volt egy húsvéti ünnepség, ahol a nővérem, emlékszem, egy juhászbojtárt alakított, volt rajta egy suba. Az apukám nem tudott eljönni velünk, mert éjszaka jött haza, tehát aludt. Alva hagytuk őt reggel. És délben, amikor az ünnepség véget ért, anyukánkkal mentünk haza, a nővérem meg én. És amikor odaértünk a ház elé, fölkiabáltunk a negyedik emeletre, hogy „Apu, apu, megjöttünk!”. Szép tavaszi nap volt, emlékszem, nyitva volt az erkélyajtó, de nyilván gondoltuk, hogy még alszik, és abbahagytuk a kiabálást, és felmentünk, de nem találtuk őt. És akkor kinézett anyám az erkélyre, és ott volt a papucs. Később összeraktuk, hogy valahogy álmában meghallotta ezt a kiabálást, és kiment az erkélyre papucsban, kihajolt és kiesett. Tehát mialatt mi mentünk fel a lifttel, ő már ott feküdt a betonon. Így halt meg, ez egy borzalmas történet volt. Anyukámnak is nagy trauma volt. Ez egy nagyon harmonikus házasság volt. Például soha nemhogy veszekedést nem hallottam, hanem egy hangos, ingerült szót se. Tizennégy évet éltek együtt. Apa sokkal idősebb volt nála, majdnem tizennégy évvel. Persze az ember nem lát bele gyerekként a másik ember életébe, de akkor gyökeresen megváltozott az életünk.

Anyám egy nagyon érdekes asszony volt. És őt mindenkinél jobban ismertem a családból, mert sokáig élt. Nyolcvanhárom éves korában halt meg. Nagyon szép volt, szőke, kék szemű. Az egész család kék szemű volt, csak az apám és a nővérem volt barna hajú, anyám meg én szőke. Ezt onnan tudom, hogy találtam egyszer egy verset, amit a kollégái írtak, egy születésnapi köszöntőt, és azt írták, ez olyan állandó jelző volt, hogy a „szép Ziegler Aranka”. Anyámék öten voltak testvérek. Az öt gyerekből három nevelődött fel: anyám húga, Ziegler Sarolta, aki két évvel fiatalabb volt, az anyám, Ziegler Aranka és a Ziegler Sándor. A negyedik Ziegler József, aki megélte a felnőttkort, az első világháború utolsó évében lett tizennyolc éves, és 1918-ban rögtön el is esett az olasz fronton. A családtörténetből láthatjuk, hogy a család nem volt tanult. Iparosok voltak. A Józsi, aki elesett a háborúban, bórdíszműves volt. A Sanyi víz-gázszerelő, a Sári papírkereskedő-segéd volt, és aztán papírzülete lett, a nagyapám pedig asztalos volt. Tehát főleg ipart tanultak. A csáktornyaiak közül is azok, akik kiléptek a paraszti létből, mind az ipar felé törekedtek, tehát szakmát tanultak. Anyukám is, és mindegyik testvére anyámnak hat osztályt járt, hat elemi.

Amikor anyukám a hat elemi elvégezte, akkor az osztályfőnöke elment a szüleihez, és azt mondta, hogy nem egyszerűen kitűnő tanuló, hanem annyi tudásvágy van benne, hogy ezt a gyereket taníttatni kell. A nagyapám meglehetősen szegény ember volt – négy gyereket nevelt, nem volt egy gazdag ember, de még jómódúnak sem számított. Azt elérte ez a tanár, hogy különbözeti vizsgával átment a polgáriba [A Dohány utcai polgári leányiskolába. – A szerk.], és kijárta a négy polgárit [lásd: polgári iskola], sőt utána elment egy kereskedelmi szaktanfolyamra [A Dohány utcai polgári női kereskedelmi tanfolyamára. – A szerk.], ami egy éves volt [lásd: női kereskedelmi szaktanfolyamok]. Megtanulta az irodai munka alapismereteit, és tizenöt éves korában már munkaviszonya volt. A keresetének azt a részét, amit haza kellett adnia, azt hazaadta – gondolom, megállapodott a nagymamával, mert ő viselte a kalapot a családban, ő gazdálkodott –, ami nála maradhatott, abból pedig némettanfolyamra járt, és megtanult németül, amire otthon nem volt módja. Gondolom, a polgáriban tanulhatott valamit németül, de két év sokat jelentett [A polgári iskolákban kötelező volt a német nyelv, mind a négy évfolyamon heti két vagy három németóra volt. – A szerk.]. Egészen jól megtanult németül. Minden szabadságát német nyelvterületen

töltötte, hogy gyakorolja a nyelvet. Egy kolléganőjével járt együtt Németországba vagy Ausztriába inkább, hogy begyakorlják a nyelvet. Úgyhogy az anyukám elég hamar előrelépett a hivatali ranglétrán, és német nyelvű levelező lett.

És mikor a németben tökéletesítette magát, akkor elkezdett franciául tanulni. Ugyanígy, a fizetésének egy részéből járt tanfolyamra, gondolom, nem magántanárnál, mert az, gondolom, drágább lett volna. Úgyhogy végül is német-francia levelezőként dolgozott. És az, hogy milyen jól beszélt a németet – a franciát nem annyira –, abból is kitűnik, hogy egy német vállalatnál helyezkedett el. A német igazgató mellett volt német levelező a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyárban [A vállalat, amely az 1920-as években jött létre, tevékenységével új iparágat honosított meg Magyarországon: a különlegesen finom minőségű, ún. fésült gyapjú gyártását. (Egyike volt annak a több mint 400 vállalatnak, amelyet a potsdami határozat alapján mint volt német érdekeltségű vállalatot a háborút követően át kellett adni a Szovjetunióknak. 1953-ban a magyar állam visszavásárolta.) Központi irodája a Bécsi utca 5. szám alatt volt, a gyár pedig a Soroksári út 164-ben. – A szerk.]. Ott dolgozott lány korában, és aztán a háború alatt áthelyezték a Pamutközpontba [A Magyar Pamutközpont Rt.-be], ami egy hadigazdálkodási centrum lehetett. Nem tudom, helyileg hol volt, de azt tudom, hogy apám is dolgozott ott a háború alatt [az első világháborúról van szó], és ők ott ismerkedtek meg. Kollégák voltak. A háború után, ha jól tudom, 1921-ben házasodtak össze [A házassági anyakönyvi kivonat alapján a házasságkötés ideje 1924. – A szerk.]. Hogy az első házassága templomi volt-e, azt nem tudom, feltételezem, hogy igen, mert az anyukám azt nem tehette volna meg a nagymamával. Akkor valahogy az úgy volt rendjén [lásd: házasság, esküvői szertartás].

A[z első] háború után anyukám visszament a Fésűsfonóba, és amíg a nővérem meg nem született, ott dolgozott. A nővérem 1925-ben született. Tehát az anyukám mindig is egy törekvő, ambiciózus és egy magát művelő ember volt. Sokat olvasott. Volt egypár verseskötetünk, Arany János, Petőfi, azután volt egy regénysorozatunk, Heltai Jenőnek a művei. Mikor az apám meghalt, akkor már rendszeres könyvvásárlás nem volt, de karácsonyra mindig kaptunk könyvet is, általában versesköteteket. Az anyukám könyvtárba járt és olvasott. Amíg az apám élt, jártak színházba, meg jártak koncertre is. Azt hiszem, leginkább a Vígszínházba jártak, és minket is vittek, mert ott voltak gyerekelőadások. Lakner bácsi Gyerekszínházába például rendszeresen vittek minket vasárnap délelőttönként [Lakner Bácsi Gyermekszínháza néven Lakner Artúr (1893–1944) filmdramaturg, író, színházigazgató 1926-tól a Royal Apollóban, 1929-től az Új Színházban, 1932–1938 között a Vígszínházban, 1940 után a Goldmark Teremben (rendezvényterem a neológ hitközség épületében) tartott gyermekelőadásokat. Gyermekoperettek, mesejátékok, gyermekkabarék kerültek színre, a társulat gyermekszínészekből állt. – A szerk.]. Emlékszem egy darabra, az „Édes mostoha” [Lakner Artúr darabja, egy új feleség és egy zárkózott kislány egymásra találásának története. – A szerk.].

Újság is járt nekünk, de rádiónk nem volt. Mindig járt újság. Méghozzá egy német nyelvű újság, a „Pester Lloyd”. Apukám és ennek következtében anyám is liberális polgári beállítottságú volt. Az újság is, ami járt nekünk, egy liberális német nyelvű napilap volt. Mindenki olvasta, apám is, nagynéném is, anyuka is. Tehát ez járt nekünk, aztán később, amikor az apám már nem élt, és a nővérem kezdett nagylány lenni, és kezdett önálló véleménye lenni, akkor a „Népszava” járt. Ő nagyon kötődött a szociáldemokratákhoz meg a mozgalomhoz.

A szüleimnek a baráti, ismeretségi köre inkább kereskedők, iparosok voltak, olyan iparosok, akiknek egy-két alkalmazottjuk volt, kisiparosok.

Anyukám mindig is sokat adott rá, hogy amit csinál, az tökéletes legyen. Zoknistoppolástól a főzésen keresztül, ő egy nagyon precíz, pedáns asszony volt, nagyon sok ambícióval. Nem tudom, kitől örökölte ezt, mert a nagypapa nem volt ilyen, ő eléggé könnyed természetű ember volt. Nekünk csinált előszobai gardrób szekrényeket meg mindenféle bútorokat, és ez szép volt és tökéletes, de nem volt munkamániás. Anyukám, ha leült keresztrejtvényt fejteni, mert például öregkorában nagyon sok keresztrejtvényt fejtett, akkor körülrakta magát lexikonokkal, verseskötetekkel, amik kellettek a rejtvényfejtéshez. Mindig azt mondta, hogy karban kell tartani az agyamat, mert nem akarok meghülyülni és elbutulni. Mindig azt mondta, hogy olyan borzasztó, hogy körülöttem a barátnőim vagy meghaltak, vagy meghülyültek. Én nem akarok erre a sorsra kerülni. Általában anyukám nagyon ambiciózusan foglalkozott velünk is, az iskola utáni dolgokkal. Ameddig apukám élt, és ő nem dolgozott, ült mellettem, amikor leckét írtam. Én második osztályba jártam, amikor apám meghalt, a nővérem negyedikes volt, és mind a kettőnkkel rendszeresen foglalkozott. Rendszeresen ellenőrizte a leckéket, olvastatott, gyakoroltatott, szóval nagyon éreztük, hogy ez fontos dolog.

Anyukám nagyon szorgalmas is volt, és fontosnak tartotta a szellemi értékeket. A nagyapám nagyon büszke volt rá, hogy ő az első tanult ember a családban. A felszabadulás után, amikor hazajöttem a deportálásból, az első dolgom az volt, hogy beiratkoztam a dolgozók gimnáziumába [lásd: dolgozók iskolája], és leérettségiztem 1950-ben. Az anyukámmal nem lehetett bírni a boldogságtól. Aztán jelentkeztem egyetemre, az ELTE-re, pedagógia-filozófia szakra, és fel is vettek. Kitűnő tanuló voltam a gimnáziumban és az egyetemen is. Közben meg dolgoztam. És mikor a tanári diplomám megkaptam, az anyukám úgy érezte, mintha megütötte volna főnyereményt, annyira büszke volt rám. Nem volt olyan, aki bármire is fölvágott volna, de erre igen. A barátnőjének úgy beszélt rólam, hogy „lányom, a tanárnő”, mintha lett volna tíz lánya, és meg kellett volna különböztetni őket. Mintha én a királyi házba mentem volna férjhez. Szóval ennél nagyobb büszkesége nem is volt, mint én. Boldog volt. Ezekre volt ő nagyon büszke.

Minden évben kapott tőlem a születésnapjára két színházbérletet azzal, hogy mindig hívjon el valakit. Például mind a két sógornőjével nagyon jó barátságban volt, azokat szokta hívni. Ha meg nem volt partner, akkor én mentem vele. Még nyolcvanhárom éves korában is, egy héttel a halála előtt színházban volt. Emlékszem, hogy a Madách Színházba vettem neki bérletet, és kijött a színházból, és azt mondta: „Te, fiam, én még nem voltam az új metrón, a mozgólépcsőn.” Ott állt meg a színház előtt a busz, ami hazavitt volna, de ő azt mondta, hogy sétáljunk el a Nemzeti Színházig, menjünk metróval haza, mert szeretné a mozgólépcsőt kipróbálni [Ez 1974-ben volt. Ekkor persze már csak a nevében élt a régi helyen, a Blaha Lujza téren az egykori Nemzeti Színház, mert 1965-ben, éppen a metróépítés indokával (vagy ürügyével) lebontották. – A szerk.]. Nagyon-nagyon különleges ember volt, és ha mondjuk, ötven évvel később születik, vagy ne adj Isten, nyolcvan évvel, akkor egész biztos, hogy jelentős ember lett volna belőle – számomra így is. A közélet iránt érdeklődött, szakszervezeti bizalmi volt egészen addig, amíg dolgozott, 1955–56-ig, nem tudom pontosan. Rendszeres véradó is volt [Az önkéntes és térítésmentes véradás az ötvenes évek elején vált mozgalommá. A Magyar Vöröskereszt egyébként 1939 óta szervezi a térítésmentes véradást. – A szerk.]. A világ felé különös nyitottság volt benne.

Anyukám egyszer egy évben haláláig elment a zsinagógába akkor, amikor a halottakért való ima volt [lásd: mázkir]. Én mindig kérdeztem tőle – a felszabadulás után is, amikor együtt laktunk 1955-től kezdve, mikor az anyukám elkezdett betegeskedni –, hogy mondja meg nekem őszintén, mikor elment a templomba, hogy hisz-e istenben. Azt mondta, hogy nem. „Akkor ez mire való?”, kérdeztem. És akkor azt mondta, hogy a szüleire emlékezik ilyenkor, és elsősorban a nagyanyám iránti tiszteletből megy el. Mert ha tudná azt a nevelőanyja, hogy még ezt se teszi meg, akkor ez őt lelkiismeret-furdalásra készítetné. Jó lenne tudni, hogy melyik zsinagógába járt, de nem tudom. Még anyukámról annyit akarok elmondani, hogy nem mindig, de előfordult, hogy péntek este gyertyát gyújtott a tiszteletére [lásd: péntek esti gyertyagyújtás]. Lehet, hogy minden pénteken. A széderesték mellett nem tartottunk más ünnepeket. Hogy a nagyapa mit tartott, azt nem tudom, de ez [a széder] családi összejövetel volt. Ha jól emlékszem, két egymást követő este volt [A diaszpórában Pészah első két estéje a szédereste. – A szerk.]. Ültünk az asztal mellett tizenegyen. Olyan kihúzható ebédlőasztalunk volt, és régifajta, bőr támlájú székek voltak. A zsidó hitközséggel nekünk nem volt kapcsolatunk.

Gyerekkoromban az ötödik kerületben laktunk, a Nádor utcából nyílt az első keresztutca, a Garibaldi utca, úgy hívják, Géza utca volt akkor. Az egyik nagynéném, apám nővére nálunk lakott. Az volt a Janka, de a nővérem meg én csak Kokinak hívtuk. Hogy miért, azt nem tudom. Egy nagyon pici kis filigrán nő volt, nagyon gyenge idegzetű ember, aki azért is nem tudott fellépni, noha zongoraművész diplomája volt, és egy nagyon jelentős személynek volt a tanítványa: Thomán-tanítvány volt [Thomán István (1862–1940) – zongoraművész, Liszt hagyományainak folytatója, az egyik legnagyobb magyar zongorapedagógus, számos kiváló magyar zongoraművészt (Bartók, Dohnányi) nevelt mint a Zeneakadémia tanára (MÉL). – A szerk.]. Nagyon tehetséges zongorista volt, de nem tudott fellépni, végtelenül lámpalázás volt, úgyhogy tanított. Volt egy nagy Bösendorfer zongorája [A bécsi Bösendorfer zongoramanufaktúra a kontinens egyik legrégebbi hangszergyártója, 1828 óta gyártja az erős mechanikájú, különleges hangszínű zongorákat. – A szerk.]. Nekünk volt egy hámszobás lakásunk, amiben az egyik szoba az övé volt. A másik szoba volt egy ebédlő, ahol étkeztünk, és volt egy hálósoba, ahol négyen aludtunk. Volt fürdőszoba, és a hálósoba úgy volt berendezve, hogy dupla ágy volt, és az ágy lábánál volt egy dívány, azon aludt a nővérem, és a fürdőszobaajtó melletti falon volt az én kiságyam. Egészen addig, amíg az apám élt, és ott laktunk ebben a hámszobás lakásban, addig én ebben a rácsos ágyban aludtam.

Volt cselédlányunk is, akivel egészen a haláláig tartottuk a kapcsolatot. Az is zalai volt, még a nevére is emlékszem, ... Ilonka. Zalagalsa volt a falu neve, ahonnan származott. Tizenhat évesen került hozzánk. Sok évig volt nálunk. Nem tudom, hogy anyukám hogy talált rá. Nagyon-nagyon szerettük, és nagyon közel állt hozzánk. Anyám olyan volt, mint a mamája. Ebből is látszik, hogy szíven viselte a sorsát. Anyukám adta férjhez és stafírozta ki őt. A Horn Ede utcában lakott férjhez menetele után, de addig ott lakott nálunk – a konyhából nyílt az Ilonkának a szobája. Nagyon érdekes körülmények között volt ez a férjhez menés. Udvarolt neki egy fűszeressegéd, akihez vásárolni jártak. Anyukám és az Ilonka mindig együtt mentek vásárolni. A Hold utcai csarnokban vásároltak, és az épület homlokzatánál üzletek voltak. Ott volt egy fűszer-csemege üzlet, és oda jártak vásárolni. Ott volt ez a segéd, és annyira jóban lettek, hogy Ilonka terhes lett, és anyámnak bevallotta. Akkor anyám a sarkára állt, elment a ...-hoz és a főnökéhez, és kiverte a balhét, hogy tessék elvenni Ilonkát feleségül. Ez meg is történt. A Bazilikában volt az esküvő. A testvérem meg

én voltunk a koszorúslányok. Ezért nem jött föl a családja. Pesten volt egy bátyja neki, aki suszter volt, akit mi úgy hívtunk, hogy Suszti, azzal is nagyon jóban voltunk. Megszületett a kisgyerek. Mi ketten, a nővéremmel voltunk a keresztanya, a Suszti volt a keresztapa. A Horn Ede utca 4-ben laktak, egy szoba-konyhás lakásban, és mi nagyon sokat látogattuk őket.

Ilonka mindent csinált anyámmal együtt. Mosni nem, mert volt egy mosónő. Vasalni már az Ilonka vasalt. Egyszer egy hónapban jött a Jakabné, és emlékszem, hogy olyankor mindig olyan ebéd volt, amit ő szeretett. Olyankor mindig volt húsleves meg túrós csusza, vagy valami más tésztaféle volt, mert a Jakabné azt szerette. Nem tudom, hogy honnan jött, csak arra emlékszem, hogy a konyhába ilyenkor nem lehetett kimenni, mert ott volt a teknő, meg nagy fazékban főtt a ruha, ágynemű. Akkor négyhetenként volt ágyhúzás. Volt mosókonyha a házban, de mi nem ott mostunk. Teregetni nem tudom, hol, lehet, hogy a padláson szoktunk. Négyemeletes házban laktunk, és mi a negyedik emeleten laktunk.

Amíg az apukám élt, addig a Szemere utcai elemi iskolába jártunk, az ötödik kerületben, azután még két évig a Szív utcai iskolába. A harmadik-negyedik osztályt ott végeztem el. Mi mindketten nagyon jó tanulók voltunk. Az anyukám szeretett volna gimnáziumba járatni minket, természetesen állami iskolába, ahová nem vettek fel. A nővérem 1936-ban lett volna első gimnazista, és már akkor nem tudott állami gimnáziumba járni a numerus clausus miatt, és aki kevés felvételt nyert, az főleg protekciós volt [Karády Viktor egy tanulmányában megemlíti, hogy 1939 őszétől kezdve miniszteri rendelettel bevezették az osztályonkénti 6 százalékos kvótarendszert az újonnan beiratkozó zsidó tanulókra vonatkozólag. De mint hozzáteszi: „Ettől függetlenül is, s ezt megelőzőleg a keresztény egyházak (különösen a többségi katolikus egyház) felügyelete alatt működő középiskolák kapui fokozatosan bezárultak a zsidó jelentkezők előtt.” (Karády Viktor: Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túlliskolázás mérlege, in Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek /1867–1945/, Replika Kör, Budapest, 2000, 234. oldal.) – A szerk.]. Nekünk nem volt ilyen kapcsolatunk. Ez főleg anyukámat bántotta, mert benne erős ambíció élt, tudásvágy, amit nem tudott önmagánál kielégíteni, és akkor beíratott minket, illetve először a nővéremet, aztán engem egy nyilvános jogú magángimnáziumba. Az iskola az Andrássy úton volt [Az interjúalany a Mária Terézia Leánygimnáziumra gondol. – A szerk.]. Elég drága volt, de sikerült neki egy „félárú helyet” szerezni a családi körülményekre való tekintettel, hogy félárvák vagyunk. Elő volt írva ezeknek az iskoláknak, hogy bizonyos számú tanulónak kedvezményt kell adni, és mi bekerültünk ebbe. Ide járt a nővérem négy évig, és én két évig. A nővérem aztán kimaradt, mert elment az iparrajziskolába, ahova fölvezték, mert ott felvételi vizsga volt, és a munkája alapján, amit ott a felvételi vizsgán csinált, felvezték. Engem a második gimnázium elvégzése után ki kellett vegyenek, mert már nem tudott tovább fizetni az anyukám.

Úgyhogy második osztály után bekerültem egy szentendrei református intézetbe, ahol kaptam egy nagyon kedvezményes helyet. Olyan szellemben éltünk ott, mint az „Abigél” című regényben [Szabó Magda (1970) leányregénye. – A szerk.]. Az Andrássy úti iskola nagypolgári gyerekek vagy jómódú szülők gyerekei számára létesített iskola volt. Ez a szentendrei pedig polgári iskola [a Jókai Mór Református Polgári Iskola – A szerk.], ahová a környékbeli kisiparosok, postások, hivatalnok altisztek gyerekei jártak. Tulajdonképpen a légkörét nagyon szerettem, mert a magángimnáziumban gazdag gyerekek között voltam. Én ott nem éreztem jól magam, mindig éreztem, hogy én gyengébben vagyok eleresztve, mert az egyik gyerek szálamis zsemlét vitt, én vajas kenyeret vagy zsíros kenyeret vittem. Mondjuk, nem mondhatom, hogy ez nagy lelki

megpróbáltatást jelentett, csak egy állandó nyomás volt. Szentendrén hasonszórú családok gyerekei voltak, ahol meg kellett nézni minden fillért.

Szentendrén intézetben [a Lorántffy Zsuzsanna Leánynevelő internátusban – A szerk.] laktam. Ez egy nagyon puritán módon, szegényesen berendezett intézet volt. Az épület állítólag a török időkből maradt meg, akkor malomként működött. A főutcára nyílt a főkapu, ott volt az iroda meg a társalgó, illetve a vendégfogadó. Itt találkoztak a látogatóba jött szülők a gyerekeikkel. A hátsó részen volt egy ebédlő, egy tanulószoba és a hálósobák. Húszan feküdtünk egy szobában. A svábbogár mindennapos dolog volt. A hálósobák a hátsó utcára nyíltak, és odajártak a fiúk esténként udvarolni. Lámpaoltás után ott társalkodtunk az ablaknál. Haza csak szünetekben jártunk. Én sokszor büntetésben voltam, és nem jöhettem haza. A kapcsolatot a családtagokkal levelezéssel tartottuk, persze a levelek cenzúrázva voltak. Nem volt fenéig tejföl a dolog, de azért ki lehetett bírni.

Itt találkoztam először egyetlen ember részéről antiszemita megnyilvánulással, de ez egy elszigetelt dolog volt, itt se volt soha megkülönböztetés intézményesen, és az intézetben felügyeletet ellátó diakonisszák egyáltalán nem voltak ilyenek. Ez olyasmi, mint az apácarendek a római katolikusoknál, ezek is be vannak öltözve, csak ezek nem fogadnak szüzességet, férjhez is mehetnek. Sokkal lazábbak meg nyitottabbak [Diakonisszák – a protestáns egyházakban eredetileg a bibliai értelemben vett betegápolónők voltak. A diakonisszák (nővéreknek is nevezik őket) meghatározott próbaidő után egyházi áldásban részesültek. Fogadalmat nem tettek, családjukkal szabadon érintkezhetek, magánvagyonukat szabadon kezelhették. Anyaházukkal mindig szoros összeköttetésben maradtak: az anyaház rendelkezett velük, betegség, aggkor esetén gondoskodott ellátásukról. Akármikor férjhez mehetnek. Működésük a betegápoláson kívül gyermeknevelésre (árvaházak) és tanítónők képzésére, valamint különböző szeretetszolgálati és szociális (szegénygondozás) tevékenységekre is kiterjedt. (1951-ben a diakonisszaintézeteket az állam feloszlatta, a rendszerváltozás után bizonyos tevékenységek újrászerveződtek.) – A szerk.]. Volt egypár zsidó gyerek is, akikkel együtt jártam hittanra, olyan három-négy-öt lány. Nem volt téma, csak az volt, hogy mi délután jártunk hittanra, ugyanúgy, mint a katolikusok. A református hittan be volt építve az órarendbe délelőtt, és azon is végig ott voltam, mert érdekelt, meg nagyon szerettem énekelni a zsoltárokat. A mai napig is, ha hosszabb útra megyek autóval egyedül, sokszor éneklek ilyeneket, mert szépek.

Délután voltak a más vallásúaknak a hittanórák, a szentendrei zsidó elemiben volt a hittanóra, és a zsidó iskola tanítója tartotta, az én teljes részvétlenségem mellett, mert engem valahogy nem tudott megragadni, valószínűleg azért, mert semmit nem értettem abból, ami héberül ment. Nem tudok semmit, még a betűket sem. Jártam zsidó hittanra egészen a háborúig, amíg deportáltak, amíg volt iskola. De abszolút érintetlenül hagyott, mert annyira érdektelennek éreztem a dolgot. A hittantanítás egészen a felszabadulásig minden iskolában kötelező volt [Az iskolai hitoktatás 1949-től lett fakultatív (az Elnöki Tanács 5. sz. törvényerejű rendeletével). Ezt követően 1950-ben az általános iskolás tanulók 80%-a járt iskolai hittanra, 1955-ben már csak 40%-a, 1960-ban 25%-a, 1965-ben 10%-a. – A szerk.]. Én onnan tudtam, hogy a szédereste micsoda. Egyáltalán nem emlékszem, hogy ki mesélt erről, de arra igen, hogy ott elhangzott egy speciális szöveg, amit a széderestén fel szoktak olvasni, és azt magyarul olvasták fel. Ez a zsidóknak az Egyiptomból való kivonulásáról szól [lásd: Hagada].

Nem volt bennem semmi motiváció, és otthonról sem kaptam tulajdonképpen. Én például sose tanultam meg héberül olvasni, pedig ezt meg kellett tanulni, és ezért kaptam mindig rossz osztályzatot, egyszerűen nem vettem részt benne. A tanító egy nagyon erősen cionista beállítottságú ember volt, és állandóan arról beszélt, hogy Palesztinába kell majd menni. Gondoltam magamban, menjél, ha akarsz, én maradok. Szóval engem ez nem tudott megfogni. Volt olyan tiszta kitűnő bizonyítványom, hogy csak hittanból volt négyesem, ill. akkor kettes, meg magaviseletből [Az 1946/47-es tanévig még az 1-es érdemjegy volt a legjobb osztályzat, a 4-es a mai 2-es (elégséges) jegynek felelt meg. – A szerk.]; abszolút megérdemeltem mind a kettőt, de a hittan négyesért nagyon megsértődtem, mert azt éreztem, hogy nem a tudásomat ítéli meg, mert azt nem nagyon követelte meg, hanem a magatartásomat, tehát azt, hogy én negligáltam a dolgokat. Magaviseletből megérdemeltem a négyest, sőt. Amikor visszamentünk negyedikben, és ez a tanító az első hittanórán megkérdezte, hogy milyen volt a bizonyítvány, akkor úgy szemtelen módon mondtam neki, hogy énnekem kitűnő lett volna a bizonyítványom, ha nem kaptam volna hittanból négyest. Ezt én kimondottan provokatív célzattal mondtam, és el is érte ez a célját, mert rettentően megdöbbsent ettől, szóval éreztem, hogy célba talált a dolog. Benne nagyon erősen élt a zsidó identitás, és úgy érezte, hogy ő ezzel a zsidó presztízsnak ártott vagy valami ilyesmi. De ez csak megérzés volt, nem biztos, hogy ez így volt igaz.

Amikor a negyedik osztályt elvégeztem, hazajöttem Budapestre. Ez volt 1942 nyarán. Nagy fordulat következett be akkor az anyukám életében, mert a második zsidótörvény miatt elbocsátották. Nem tudta magát eltartani, és az önálló lakását fenntartani. Felmerült, hogy mi legyen velem. Olyat kéne tanulnom, amiből majd meg tudok élni. Akkor már elég reménytelen volt a helyzet, az nem merült fel, hogy én gimnáziumba kerüljek. És akkor nyílt a Zsidó Gimnáziumnak egy tagozata, úgy hívták, hogy ipari tagozat, megfelelt a mai szakközépiskolai struktúrának. Ott volt a Zsidó Gimnázium épületében, az Abonyi utcában, ami ma a Radnóti Gimnázium. Ez nem került pénzbe, és egy csökkentett gimnáziumi tananyagot adott. Érettségivel járt, és volt perspektívája. Én varrást tanultam ott. Ez az iskola négy éves volt, azaz lett volna, persze nem töltöttem ki. Ide jártam, mondjuk, két hétig, aztán elvették az épületet, és beköltöztettek minket a Wesselényi utcába egy iparitanuló-iskola épületébe [A történeletről bővebben lásd: Zsidó Gimnázium szócikk. – A szerk.]. A Zsidó Gimnáziumban az volt a rendszer, hogy minden második vasárnap tanítás volt, mert szombaton értelemszerűen nem volt iskola [lásd: szombati munkavégzés tilalma].

Zuglóból, az Amerikai útról jártam oda talán egy hónapig. Közben meghalt a nagynéném [Ziegler Sarolta], 1942 őszén. Anyukám természetesen azonnal elhatározta, hogy elköltözik, mert ezzel az Erdősné nevezetű hölgygel nagyon nem szerették egymást [Erdősnéről és az Amerikai úti lakásról lesz még szó az alábbiakban. – A szerk.]. Akkor anyám a Hazai Fésűsfonóból kapott végkielégítéséből – nemcsak az ott töltött hat évet számolták el, hanem a lánykori éveit is hozzáadták, és egy nagyon szép összeget kapott – vett egy egyszoba-hallos lakást Budán, a Fillér utcában. Odaköltöztünk hárman a nővéremmel együtt. Attól kezdve onnan jártam iskolába. Nagyon utáltam oda járni. Oda is főként gazdag gyerekek jártak, jómódú polgári zsidó kereskedők gyerekei. Az a társadalmi közeg nekem idegen volt. Az a puritánság, ami Szentendrén volt, valahogy közelebb állt hozzám. A következő év az 1943/44-es tanév volt, ami csak március 19-ig tartott [Magyarország német megszállása miatt. – A szerk.]. Bekövetkezett a német megszállás, és befejeződött a tanév. Aki az utcára ment zsidóként, az veszélyben volt.

Anyukám számára evidencia volt, hogy ő zsidó családból származik, és bizonyos hagyományokat fontosnak tartott. Minket nem nevelt különösebben erre. Olyannyira nem, hogy mint említettem, református intézetben nevelkedtem két évig, és én sokkal többet tudok a református vallásról, mint a zsidóról. Mert az engem érdekelt, tudniillik sokkal emberibbnek és életközelibbnek tartottam, mert magyar nyelven volt, sok volt benne a mese, történet, meg nagyon szépek a zsoltárok. A mai napig is rengeteget tudok énekelni. Az intézetben vallásos nevelés volt. Amikor az intézetből hazajöttem, tizennégy éves voltam. Akkor már a nővérem erősen kötődött a szociáldemokrata mozgalomhoz, és kiröhögött engem ezzel a vallási mániával. Azt gondoltam, hogy vasárnaponként elmegyek a templomba, de ő kiröhögött. Egyszer azt mondta, ugyan már, ne hülyéskedj. Nekem ő nagy tekintély volt, majdnem három évvel volt idősebb nálam. Meggyőződéses ateista volt, és akkor pillanatok alatt lekopott rólam ez a vallási máz.

Politikai kérdésekkel én akkor találkoztam először, amikor a nővérem elkezdett politizálni. Én még gyerek voltam, amikor ő már kamaszlány volt, és olyan társaságba került, ahol ezek a dolgok fontosak voltak. Noha még diák volt, de a baráti körében például az a fiú, akivel járt, kertész volt, és erősen baloldali kötődésű. Az első politikai emlékem, amikor politikai jellegű dologra mentem vele, a Vajda János Társaság volt. Ez egy irodalmi kör volt, tehát kifejezetten baloldali művészek, baloldali és a közéletből, valamint a színházakból kiszorult zsidó művészek lépek fel. Irodalmi matinék voltak, és nagyon tendenciózusan összeállított programjuk volt. Kimondottan forradalmi hangvételű versekkel ismerkedtem meg. Akkor kezdtem gyűjteni a könyveimet, és ezeket vettem, József Attilát, Adyt, a Nyugatos költőket, Kosztolányit, Babitsot. Szóval akkor belekerültem egy ilyenbe.

A barátnőim nem voltak zsidók, sőt az első szerelmem egy ottani magas rangú katonatisztnek a fia volt, nem abba az iskolába járt [vagyis nem a szentendrei polgáriba], hanem a gimnáziumba, aztán meg egy odajáró cigányfiúval randiztam. Mindig akkor randiztam, amikor hittanóra kellett menni, nem mentem hittanra, hanem sétáltunk a Duna-parton. Két nagyon jó barátnőm volt, két nagyon ellentétes társadalmi közegből jövő lány. Az egyik a Mednyánszky bárói családnak egy elszegényedett ágából való, Mednyánszky Magda nevű lány volt, aki szintén ott volt az intézetben, meg a testvére is [A Mednyánszky család egyike a legrégebbi felső-magyarországi főnemes családoknak. – A szerk.]. A Nagymező utcában laktak. Voltam is náluk, nagyon sok szép festményük volt, a nagybácsija volt a Mednyánszky László festőművész, aki nagyon szép erdőrészeteket festett, egy nagyon neves magyar művész [Mednyánszky (1852–1919) a századforduló magyar festészetének legtermékenyebb alakja. Tájképfestészete mellett műveinek másik nagy csoportját az ún. csavargóképei alkotják. Modelljei főként egyszerű parasztlegények, cigányok, kocsisok, katonák, koldusok és a külvárosok "kétes egzisztenciái" voltak. – A szerk.]. Egy ideig tartottuk még a kapcsolatot, aztán nem. A másik legjobb barátnőm egy Herl Éva nevezetű lány volt, aki Kalocsáról való volt. Egy vak bányásznak a lánya volt, akit állami gondozásba adtak, bár a családjával ő abszolút szoros kapcsolatban volt. Nem olyan állami gondozott volt, akit elhagytak a szülei, mert ő a szünetekben hazajárt, csak a taníttatását állami forrásból fedezték. Okos és szorgalmas kislány volt, nem tudom, mi lett vele a negyedik polgári után. Vidékre került, és megszakadt vele a kapcsolatunk. Szóval ott egyáltalán nem volt zsidó lányokkal közelebbi kapcsolatom. Annak a lánynak a nevét, akitől az első antiszemita megnyilvánulást hallottam, azért megörökítem. Azt mondta, hogy rohadt büdös zsidó, még Szentendrén. De ez volt az egyetlen. Soha semmi ilyen élményem nem volt. A német megszállás után persze inkább. Az

antiszemizmussal egyáltalán nem találkoztam. 1944 előtt én erről semmit nem tudtam. Persze tudtam, hogy Hitler van, és hogy ez egy halálos veszély meg minden, de nem foglalkoztatott. Azt hiszem, az egész magyar zsidóság nem vette komolyan, mert valahogy abban éltünk, hogy olyasmi, ami Németországban meg aztán később Lengyelországban előfordult, az nem létezik Magyarországon, mert Magyarországon a zsidók teljesen asszimilálódtak és magyarok. Tehát egyáltalán nem volt veszélytudat egészen a német megszállásig, komolyabban nem volt.

Attól kezdve, hogy az apám meghalt, nehezen éltünk, és tudtuk, hogy szegények vagyunk. Addig az soha nem tudatosodott bennünk, hogy mi egy kiegyensúlyozott, normális polgári jólétben élünk, amíg az apukám élt. De utána anyukám nagyon sokat hangsúlyozta is, meg éreztük is, hogy ki van számolva a főzelék mellé, ha anyukám csinált például pörköltet, akkor három kocka húst lehet kapni, mert egy negyed kiló húst vett, és abból hárman ettünk. Szóval nagyon beosztó és takarékos ember volt haláláig. Amikor nem volt szüksége arra, hogy annyira takarékoskodjunk, mert már jól éltünk, akkor is a vérében volt, mondhatni, a gyerekkorától kezdve, mert ott is négy gyerek volt. Nagyon takarékosan kellett élniük, és az beleivódott, hogy a holnapra is kell gondolni.

Anyukám a gyerekek születése óta nem dolgozott, aztán visszavették a lánykori munkahelyére, ami a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár volt. Lány korában a városi irodában dolgozott, és akkor 1936-tól kezdve kijárt a Soroksári útra, a gyárba. A német igazgatónak volt a mai fogalmak szerint a titkárnője, ő írta a leveleit, meg tartotta rendben körülötte a dolgokat. Emlékszem, kétszáz pengő volt a havi fizetése, ami az addigi klasszisznál gyengébb életre adott lehetőséget, úgyhogy elköltöztünk a háromszobás lakásból egy kétszobásba. Először a hatodik kerület Szív utcába, aztán egypár év múlva a Szondi utcába költöztünk át, azért, mert ott lakott az anyukámnak az öccse. Közben meghalt a nagymamám is, és a nagypapa odaköltözött a fiához. Onnan két sarokra vett ki az anyukám egy kétszobás lakást, a Szondi utca 46/c-ben. És valahogy attól remélte, hogy egy kicsit felügyelet alatt, legalábbis szem előtt leszünk. Odajártunk ebédelni anyukám sógornőjéhez, aki fogtechnikus volt, és otthon dolgozott. Az egész családot ő etette, az apósát meg minket is. Mindennap főzött, mert otthon volt. Azt nem tudom, hogy anyukám fizetett-e ezért, de mindenesetre mi el voltunk látva meleg kajával mindennap délelőtt, mert anyukám este főzött. Azt hiszem, az 1970-es években halt meg, és az anyukámnak egyik legjobb barátja is volt. Nagyon jóban voltak egészen a haláláig. Nagyon-nagyon szerettük.

Amíg az anyukám a Hazai Fésűsfonónál volt, ott kedvezményesen kapott szövetet, ruhaanyagot, és addig volt is erre lehetőségünk, hogy megvegyük, de aztán már természetesen nem, amikor már nem dolgozott. Az édesapámnak volt egy életbiztosítása, amit a gyámhivatal [akkor: árvaszék], mikor apám meghalt, lefoglalt, de anyám, ha szükség volt, hogy például télikabátot vegyen, vagy el akart küldeni minket esetleg nyaralni, abból tudott igényelni pénzt, és abból egészítette ki a kis fizetését. Amikor aztán elkezdődtek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], az első zsidótörvény nem érintette az anyukámat az állásában, mert ő egy kifizetésű hivatalnok volt. Itt a nagyhalakról volt szó, cégvezetőket meg akiknek nagy fizetésük volt, azokat bocsátották el először. Aztán a második zsidótörvény, azt hiszem 1942-ben [A második zsidótörvényt 1939-ben (IV. tc.), a harmadikat 1941-ben (XV. tc.) vezették be. 1942-ben további törvényekkel korlátozták a zsidók jogait (Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásától /VIII. tc./; A honvédelemről szóló korábbi tc.-ek módosítása (XIV. tc./; A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól /XV. tc./; A törvényhatósági bizottsági és községi képviselőtestületi tagsági jogról /XIX. tc./), és kiadtak közel harminc rendeletet is részben a törvények végrehajtási utasításaként, részben egyéb korlátozó

rendeleteket. – A szerk.], már érintette az anyukámat, és kitették az állásából. Akkor egy fehérnemű-varrodában helyezkedett el mint bedolgozó. Hazahozta a munkát, kombinéknak meg hálóingeknek szegte fel az alját, és mi is segítettünk neki. Darabszámba fizették, tehát amikor időnk volt, nem voltunk iskolában, akkor mi is segítettünk neki a testvéremmel. Ezek nagyon nehéz évek voltak.

Anyámnak volt egy húga, a Sári, aki nagyon jómódú nő lett. Nagyon érdekes, tulajdonképpen még a hat osztályt sem járta ki, de nagyon éles eszű, ügyes, jó kereskedő volt. Mikor kikopott az iskolából, talán tizenhárom évesen, elszegődött kereskedelmi tanulónak egy öregkisasszony mellé, akinek papírkereskedése volt, ha jól emlékszem, a Szondi utcában. Azért kellett neki könnyebb szakmát választania, mert szívbeteg volt, skarlátból visszamaradt neki egy szívbillentyű problémája, és ez egyre rosszabb lett, és fiatalon is halt meg. Kitanulta a szakmát, nagyon ügyes volt és kedves. Nagyon megszerette a Sárit ennek a boltnak a tulajdonosa, aki egy egyedülálló öregkisasszony volt, és ráhagyta a boltját, amikor meghalt. Ebből a boltból nagy üzletet fejlesztett, majd pedig a Szondi utca és a Szív utca sarkán kibérelt egy helyiséget, ahol nemcsak kicsiben árult, hanem nagykereskedés is volt, és nem annyira papírt és írószert, hanem főleg az ipar és a kereskedelem számára zacskókat meg csomagolóanyagot meg ilyesmiket árult, és ott helyben készített is. A mai napig az orromban van annak a ragasztóanyagnak a szaga, amivel az ott dolgozó munkálányok és asszonyok ragasztották a zacskókat. Körülbelül tíz nő dolgozott ott, meg egy gépmester, aki a papírvágógépet kezelte. Aztán a nagypapa is ott dolgozott, felvigyázó volt. Meg ha betévedt egy vásárló, ő adott vissza, és kezelte a kézi kasszát. De ott főleg nem kisvásárlók fordultak meg, hanem nagykereskedők. A gyümölcsárusoktól a hentesekig a zacskókat ott vásárolták. Én is nagyon sokat voltam ott, mert nagyon szerettem nézni, ahogy a zacskókat ragasztották, meg bekunyeráltam magam, hogy hadd segítsék.

Nagyon jómódú ember volt a nagynéném, és maximálisan családszerető volt. Minket ő ruházott főleg, mert az anyukámnak erre nem tellett. Ami rendes szép holmink volt, ami nem az anyukáméból átalakított vagy a nővéremtől levetett cipő vagy ruha volt, azt mind tőle kaptuk. Születésnapra, karácsonyra teljesen felruházott minket. Húsvétra tőle kaptuk a tavaszi, nyári szebb holmikat.

A Sári társult egy Erdős Gyuláné nevezetű nővel, aki befektetett, szóval megnagyobbították az üzletet meg a papírzacskó ragasztó üzemet, és vettek közösen egy házat. Inkább azt mondanám, hogy egy villát az Amerikai úton. Ez egy szép nagy úri villa volt. Úgy vették meg felesben ezzel a társával, hogy az anyukám odaköltözött. Ők dolgoztak az üzletben, és az anyukám volt a házvezetőnő. Volt egy cseléd lány is, de az anyukám főzött, vásárolt, és a cseléd lány takarított, meg ahol kellett, segített. Én nem voltam otthon, én akkor az intézetben voltam, a nővérem pedig onnan járt iskolába. Ez nem sokáig ment, én 1942 júniusában jöttem haza Szentendréről, és a nyarat ott töltöttem, és ősszel meghalt a nagynéném. Az anyukám a nagynéném barátnőjével nagyon rossz viszonyban volt, nem szerették egymást. És akkor felmerült a kérdés, hogy mi legyen énvelem. A polgárit kijártam, tizennégy éves voltam. Az egyik legszebb gyerekkori emlékem az, hogy hazavittem a kitűnő bizonyítványt Szentendréről, még a hittanos is meggondolta magát, és egyest adott hittanból és magaviseletből is, ha jól emlékszem. Életemben először volt kitűnő vagy példás az értékelésem, de ez inkább annak szólt, hogy ez egy végbizonyítvány volt. És úgy mentem haza, hogy pont a tizennegyedik születésnapomon, és az anyukám szobájában egy nagy csokor jázmin volt az asztal közepén a kertből, és az ajándékaim ki voltak rakva az asztalra.

Emlékszem, hogy nagyon gazdag ajándék volt, mert a nagynénémtől kaptam a szép dolgok zömét. Úgy előttem van az a kép, ahogy a jázminszirmok ráhullottak az ajándékokra, és emlékszem rá, hogy amikor ideköltöztem, ebbe a lakásba, először lett életemben kertés lakásom, és az első dolog az volt, hogy egy jázminbokrot ültessenek.

Anyám második házassága 1944-ben volt. A második férj egy nagyon érdekes pasas volt. Őrála sokkal többet tudok már. Schiller Antalnak hívták. Győri származású zsidó ember volt. Abszolút ateista, abszolút nem törődött ilyesmivel, és egy nagy életművész volt. Könnyed, könnyelmű, de nagyon tehetséges volt, egy úgynevezett „selfmade man”. Ő is tanulatlan családból került ki. És nem is az iskolái révén lett, aki lett, hanem saját érdeklődéséből. Az Ernst Múzeumnak volt a becsüse és aukcióvezetője [Az Ernst Múzeumot Ernst Lajos (1872–1937) műgyűjtő és művészeti író alapította azzal a céllal, hogy művészeti és történelmi gyűjteményét a köz számára is hozzáférhetővé tegye. A múzeum Fodor Gyula építész tervei alapján (Lechner Ödön, Falus Elek és Rippl-Rónai József közreműködésével) 1912-re épült fel, szecessziós stílusban. Az épület földszintjén mozit, első emeletén a múzeumként látogatható magángyűjteményt, fölötte kétemeletnyi bérlakást, legfelül műtermeket foglalt magába. – A szerk.]. Olyan tekintélye volt a szakmában, hogy az hihetetlen. És ezt a tudást és ezt a szakértelmét, ami elsősorban szőnyegre, porcelánra, bútorra terjedt ki, saját maga szerezte mindenféle iskolázottság nélkül. Brazíliában is volt, műkereskedő szakmát tanulni [Schiller Antalról és családjáról lásd bővebben a Vereckei Lászlónéval készített interjút. – A szerk.].

Az édesanyám meg ő úgy ismerkedtek meg, hogy a Fillér utcában laktunk. A Fillér utcai – mint már említettem – egy másfélszoba-hallos öröklakás volt, amit az anyukám a végkielégítéséből vett akkor, amikor a második zsidótörvény miatt elbocsátották a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyárból. Itt egészen addig lakott, amíg a német megszállás miatt össze nem kellett költözni a csillagos házba, a Dohány utca 16–18-ba. A Fillér utcai házban lakott egy ugyanilyen szoba-hallos lakásban a Schiller Antal a feleségével meg a lányával. A lánya öt évvel volt idősebb nálam, és már férjnél volt. A Schiller felesége 1944 februárjában meghalt rákban. Tulajdonképpen a pincében ismerkedtünk meg velük, amikor bombázások voltak, és lementünk a pincébe. Többször leköltöztünk a pincébe, áprilisban is meg valamikor nyáron is [Az első Budapest elleni bombatámadást 1944. február 2-ára tervezték, de a rossz idő miatt elhalasztották, s így csak április 3-án került rá sor. Az amerikai légierő Dél-Olaszországban fölszállt 450 bombázója és 157 vadászgépe támadta a ferencvárosi pályaudvart és a repülőgépgyárat. Az amerikaiak nappali bombázásai mellett az angol légierő éjszakai támadásokat hajtott végre. Április 13-án ismét 535 amerikai gép támadta Budapestet, célpontjuk a repülőgépgyár és a repülőtér volt. Július 2-án ismét nagy erejű légitámadást intéztek Budapest ellen, a célpontok egyebek mellett a Weiss Manfréd Művek és a Shell Olajfinomító, a Duna-parti, a rákosrendezői és a nyugati rendező pályaudvarok voltak. – A szerk.]. Mi ott, fiatalok egy kupacba összegyűltünk, kártyáztunk, beszélgettünk, énekeltünk. Az ő lánya is ott volt köztünk, és az időseket összeismertettük. Kialakult a szüleim közt egy szimpátia. Egyidősek voltak, az ötvenes éveik elején. Ez egy igazi szerelemféle lett, olyannyira, hogy már egy házba költöztünk, a csillagos házba, a Dohány utcába. Aztán ők [1944.] szeptemberben összeházasodtak. Hogy milyen körülmények között, azt nem tudom.

Szerelmi házasság volt. Anyukám akkor már nyolc éve özvegy volt, és voltak ugyan udvarlói, de soha nem akart férjhez menni. Többen akarták őt elvenni, annak ellenére, hogy két kisgyereke volt. Nagyon jó külsejű, talpraesett nő volt, és mindig azt mondta, hogy nem hoz mostohaapát nekünk a

házba. Két ilyen férfiúra emlékszem, akik el akarták venni, az egyik nagyon udvarolt nekünk, gyerekeknek, hogy beszéljük rá a mamát. Azért emlékezetes ez, mert karácsonykor megkérdezte, hogy mit kérünk – szeretett volna nekünk valami ajándékot venni. Nem tudom, hogy a nővérem mit kért, de én egy Kosztolányi-kötetet kértem, mert azt szerettem volna, és ez a mai napig megvan nekem. Mi nem szerettük ezt a pasit. És anyám nem állt rá, szóval nem ment hozzá. És aztán ővele, Schiller Antallal tényleg egy érzelmi alapon levő házasság lett. Nagyon szerettük őt, papának szólítottuk, a gyerekeim pedig nagypapának.

Amikor a német megszállás elkezdődött, vasárnap volt. Éppen iskolából mentem hazafelé a Margit hídon. A híd közepén leállt a forgalom, mert páncélkocsik meg motorok mentek keresztül a hídon. Valamilyen szóváltásba keveredtek a villamosvezetővel, és két német tiszt meg egy magyar csendőr felszállt a villamosra, amin utaztam, és igazoltattak mindenkit. Nálam nem volt más igazolvány, csak a diákbérletem, ezt mutattam fel. Megkérdezték, hova járok iskolába. Azt mondtam, hogy református gimnáziumba, mert akkor már tudtam, hogy mi van. Így kerültem haza. Az iskolából azzal engedtek el minket, hogy sehova máshova ne menjünk, csak haza, mert Magyarországot megszállták a németek.

A nővéremet másnap elkapták az utcán, soha többet nem láttuk. Úgy tudtuk meg, hogy először Kistarcsán volt, az internálótáborban [lásd: kistarcsai internálótábor], hogy egy magyar rendőr hozott nekünk levelet tőle. Még a körülményekre is emlékszem. Vasárnapi napon ültünk az ebédnél az anyukámmal, csöngettek, és én kinyitottam az ajtót. Egy rendőr állt az ajtóban. Akkor nagyon megijedtem, de mondta, hogy engedjem be, mert a testvéremtől hozott levelet. Leültettük, emlékszem rá, kínálta anyukám ebéddel, de ő nem fogadta el. Nagyon rendes ember volt. Ezt a levelet egy pici papírra írta a testvérem, bolha betűkkel. Azért írta ilyen pici papírra, hogy a rendőrnek ne legyen ebből baja. Először a Mosonyi utcai központi gyűjtőfogházba vitték [A VIII. kerületi Mosonyi utcában, a rendőrkapitányság épületében működött a kisegítő toloncház, a letartóztatott, internált emberek ideiglenes őrzésére kijelölt épület. Az épület ma is rendőrségi használatban van. – A szerk.], onnan a Margit körúti fogházba került, és onnan került Kistarcsára. A zsidótörvények miatt már nem tervezhetett ruhát, hanem elment munkásnak egy textilgyárba, ami az Újpesti rakparton volt. Heti huszonöt pengő fizetése volt, ami valami kis hozzájárulás volt a háztartáshoz. Annak a gyárnak a pincéjében Szlovákiából átjött partizánokat bújtattak, ezt ő mesélte nekem. Én akkor hallottam először arról a bizonyos Auschwitzi Jegyzőkönyvről. Nem tudjuk biztosan, de a nővérem onnan vagy arról a környékről tűnt el. Lehet, hogy ennek köze volt hozzá. A későbbi férjem, Révész Gábor nagynénje, aki egy Révész Margit nevű neves gyermekpszichiáter volt, és egy gyermekszanatóriuma volt Zugligetben, barátságban volt a Margit körúti fogház orvosával, és tőle tudta meg, hogy a nővérem ott van. Révész Margit intézetébe egyébként jólszituált burzsoá családok retardált gyerekei jártak [Révész Margit (Hrabovszky Józsefné) (1885–1956) – orvos, gyermekpszichológus. 1911-ben alapította nehezen nevelhető és szellemileg visszamaradt gyermekek részére intézetét (Gyógypedagógiai Gyermekszanatórium, XII. kerület Remete u. 18.), majd a gyógypedagógiai főiskolán a kísérleti lélektan előadója volt. Számos gyermeklélektani, gyógypedagógiai tanulmánya jelent meg. – A szerk.]. Egyszer juttattunk el a Margit körútra csomagot ezen az úton, de aztán már többet nem tudtunk róla semmit. Aztán már csak azt tudtuk, hogy Auschwitzba került, mert onnan is kaptunk egy lapot, ami egy német szövegű levél volt. A levélen egy sztereotip szöveg volt, saját kézírással, németül. Az volt benne, hogy jól vagyok, minden rendben van. A feladó bélyegzőn az volt, hogy Waldsee. Közismert dolog,

hogy Auschwitznak ez volt a fedőneve. Az 1944 kora nyarán odakerült emberekkel ilyen levelet írtak megnyugtatóul. Aztán mikor már százezerszám vitték oda a vidéki zsidókat, akkor már nem helyeztek olyan nagy súlyt arra, hogy tudassák is. Nem volt kivel tudatni, mert mindenkit elvittek vidékről. Anyám persze kerestetett minket a Magyar Vöröskereszten keresztül. Egyszer kapott egy levelet egy doktornőtől, aki leírta a nővérem történetét. Auschwitzból gyalogmenetben vitték őket Hannover felé. A nővérem nem volt rossz állapotban, de lelkileg teljesen összeomlott, és feladta a küzdelmet. Malchow-ba kerültek, ahonnan a nővérem már nem akart továbbmenni. Aki ott maradt, azt agyonlőtték. Így tudtuk meg, hogy 1945 májusában meghalt.

A magyarországi zsidók nem hitték el igazán, hogy az auschwitzi borzalmak velük is megtörténhetnek. Azt sem gondolták, hogy a magyar kormányzó, akinek zsidó barátai voltak, ezekhez jócskán hozzájárul majd. A németek persze nem kérdezték meg őt, meg aztán a Horthyt a magyarországi zsidók idealizálták. Nem volt olyan, amilyennek a magyar zsidók gondolták, mert a saját bőrét azért nem veszélyeztette úgy, mint például a dán király, aki azt mondta, hogy ezek a Dániában élő zsidók az ő alattvalói, és nem engedte őket elvinni. Persze azért végül azok is sorra kerültek. Horthy nagyon szépen elnézte a kommunistáknak és a zsidóknak a kiirtását mindenféle törvényes alap nélkül. Tehát büntetlenül maradtak például a délvidéki vérengzések [Lásd az „Újvidék (Novi Sad)” szócikkben. – A szerk.] meg az újvidékiek [lásd: újvidéki vérengzés].

Én március közepén beszüntettem az iskolába járást. Április elején jött ki az a rendelet, hogy sárga csillagot kell viselni [lásd: sárga csillag Magyarországon]. Aztán egy-két héttel később az a rendelet, hogy összeköltöztetik a budapesti zsidókat az úgynevezett csillagos házakba. A Fillér utca 21-ben, ahol addig laktunk, rajtunk kívül még öt-hat zsidó család lakott. Mind ugyanoda költöztek, a Dohány utca 16–18. számú házba, mert az egyik családnak a Fillér utcai házból ott voltak rokonai. A Dohány utcában csupa nagy, négy-öt szobás lakás volt. Mi is beköltöztünk egy négyszobás lakás egyik szobájába. Négy szobában négy különböző család lakott. Én anyukámmal laktam az egyikben. Nem volt olyan borzasztó, csak a konyhában volt időnként nehéz, mert négyféle háztartáshoz kellett igazodni. Egyáltalán nincsenek borzasztó élményeim, mert a házban nagyon sok fiatal volt, és mi a légópincében összeismerkedtünk, szórakoztunk, kártyáztunk, társasjátékoztunk. A mellettünk levő lakásban, közvetlen ajtószomszédainknál három testvér lakott, akik nem voltak zsidók. Azokkal nagyon jóban voltunk. Bördíszműüzletük volt a belvárosban. A felszabadulás után, mikor hazajöttem, többször voltam náluk látogatóban, az üzletben. Nagyon-nagyon rendes három nő volt, három öreglány. Minden reggel beszóltak, nem kell-e valamit vásárolni, valamit intézni, mert nekünk csak délelőtt tizenegy és egy között lehetett kimenni az utcára, mert egyébként a zsidók részére kijárási tilalom volt [1944. június végétől a csillagos házakat csak (a polgármester, ill. a főszolgabíró által) meghatározott időpontok között volt szabad elhagyni, a zsidók nem fogadhattak vendégeket, lakásuk utcai ablakán keresztül nem társaloghattak senkivel. Lásd még: kijárási tilalom Budapesten. – A szerk.]. Akkorra már elvették a rádióinkat, még a bicikliket is elvitték a honvédség részére [lásd: „zsidórádiók” és „zsidóbiciklik”]. Az autókat, már akinek volt, már sokkal korábban. Ettől függetlenül azért terjedtek a hírek, mert voltak, akik hallgatták Moszkvát, Londont [Mindkét helyen (Londonban is, Moszkvában is) voltak magyar adások: a hitleri propagandát ellensúlyozta a BBC többnyelvű – és a célterületeken általában betiltott – világszolgálat (World Service). A magyar nyelvű adás a második világháború kitörése után 4 nappal szólalt meg először. Moszkvában 1941. szeptember 29-én kezdte meg adását a Kossuth Rádió, a KMP Külföldi Bizottsága által, a szovjet kormány támogatásával]

szervezett titkos (ún. klandesztin) adó. Az antifasiszta, háborúellenes adó egy ideig Baskíria fővárosából, Ufából szólt (mellette működött még a Moszkvai Rádió magyar adása is). 1942-től ismét Moszkvából ment az adás, 1945. április 4-i megszűnéséig. – A szerk.], meg a keresztény kapcsolatokon keresztül tudtunk ezt-azt. Például azt, hogy hogy áll a front, meg a magyar újságokból is tájékozódni lehetett. Abban reménykedtünk, hogy a szovjet csapatok hamarabb ideérnek, mert akkor már tudtuk, hogy a vidéki zsidókat deportálták, és azt is tudtuk, hogy Horthy valamiféle megállapodást kötött, hogy a budapestieket nem viszik el. Ilyen hírek terjedtek. Hogy ez mennyire volt igaz, nem tudom, de az egész nyár úgy telt el, hogy jött egy liberálisabb kormányzat [Horthy Miklós kormányzó 1944. július 7-én elrendelte „a zsidók Németországba szállításának” leállítását. A döntés közvetlen előzményei a gyorsan romló katonai helyzet mellett a következők voltak: június 26-án XII. Pius pápa nyílt levélben kérte föl a kormányzót (Angelo Rotta budapesti nuncius és az amerikai képviselőház egymástól független megkeresésére), hogy kímélje meg a magyarországi zsidók életét; ugyanezen a napon az Egyesült Államok elnöke a svájci követség útján eljuttatott üzenetében figyelmeztette a kormányzót, hogy a zsidók elleni atrocitásokért Magyarország felelősséggel fog tartozni („Magyarország sorsa nem olyan lesz, mint bármely más civilizált nemzeté..., hacsak nem állítják le a deportálásokat.”); június 30-án a svéd király intézett főlshóllítást Horthyhoz; július 2-án a szövetségesek légierije az addigi legnagyobb bombázásokat intézte Budapest ellen, s ezúttal nemcsak az ipari negyedet bombázták, hanem magát a várost is (Forrás: Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003; Frojimovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik: A zsidó Budapest, II. 520-540. oldal). – A szerk.]. A német megszálláskor hatalomra került egy Sztójay Dóme vezette, abszolút német orientációjú fasiszta jellegű kormány, de a nyár folyamán valamikor leváltották ezt a kormányt, és jött az úgynevezett Lakatos-kormány, amelyik sokkal liberálisabb volt. Akkor nagyfokú enyhülés következett be. A szovjet csapatok már magyar területeken voltak, és szinte biztosak voltunk abban, hogy ezt nekünk meg lehet úszni. Anyukám 1944 szeptemberében férjhez ment másodszor, ebből is látszik, hogy milyen reményteljes helyzet volt, hogy ők úgy gondolták, hogy összeházasodnak.

Aztán jött október tizenötödike. Akkor volt a Horthy-proklamáció, amikor a kormányzó különbékét akart kötni abszolút dilettáns politikai módjára. Úgy gondolta, hogy a németek szíveskednek innen elmenni, mintha ez a németekre és általában Hitlerre olyan jellemző lett volna. Másnapra Horthy már nem volt kormányzó, és jött még aznap, október tizenötödikén ugrásra készen a Nyilaskeresztes Párt, átvette a hatalmat, és Szálasi akcióba lépett. Akkor kezdődött el a budapesti zsidók deportálása [A nyilas hatalomátvétel után elkezdtek a csillagos házból a budapesti gettóba áttelepíteni a zsidókat. – A szerk.]. Az auschwitzi tábor már valamikor 1944 januárjában felszabadult, tehát arrafelé már nem lehetett vinni minket [A tábort 1945. január 27-én szabadították föl a szovjet csapatok, de 1944 novemberében Himmler elrendelte az elgázosítás leállítását, és megkezdték a tömeggyilkosság nyomainak eltüntetését is. – A szerk.]. Nem volt már elég vagon számunkra. A vidéki zsidóságot még vagonban szállították el. Mi gyalog mentünk, egészen Ausztriáig [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. A gyalogmenet úgy ment, hogy napi húsz-huszonöt kilométert tettünk meg. Aki nem bírta, azt lelőtték. Én bírtam, mert fiatal voltam, és jó meleg ruhám és bakancsom is volt. Velem együtt a házból körülbelül ötvenen indultunk el, és azt tudom, hogy hatan jöttünk vissza.

A nyilas hatalomátvétel október tizenötödikén volt, másnap kezdtek jönni a különböző korlátozó rendeletek. Például hogy minden zsidó lakosnak, aki a nürnbergi törvények alapján zsidónak számít, be kell vonulnia munkaszolgálatra. A nőknek tizenhat és ötven év között. Én ebbe éppen beleestem, mert akkor töltöttem be a tizenhatodik évemet [Randolph L. Braham szerint több alkalommal is felszólították a budapesti zsidó nőket munkára: 1944. október 22-én minden 18 és 40 év közötti – tehát 1904 és 1926 között született – nőt; november 2-án a 16 és 50 év közötti – tehát az 1928 és 1894 között született (varrni tudó) nőket; november 3-án elrendelték a 16–40 éves női korosztály összeírását „a nemzetvédelemmel összefüggő munkaszolgálatra”. Lásd Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.]. Anyukám szerencsére már nem esett bele. A férfiaknak tizenhat és hatvan között kellett bevonulnia. A mostohaapám is megúsza, mert ő meg egy német hadiüzemben dolgozott [A hadiüzem személyzetét (már békében is) kötelezhették arra, hogy munkaviszonyában megmaradjon. A honvédelmi munkára igénybevett (visszatartott) személyzetet katonai vezetés alá helyezhették (az alkalmazottak a munkahelyen katonai büntető bíraskodás, a munkával kapcsolatos köteleességek tekintetében pedig katonai fegyelem alatt álltak). – A szerk.]. A Dohány utcából ők elkerültek az Ernst Múzeumba. A házmaster ott bújtatta őket, majd visszakerültek a gettóba, és ott szabadultak fel.

Én elhatároztam, hogy megszököm, és nem vonulok be. Révész Margit, akinek a zugligeti gyerekszanatóriuma volt, adott nekem hamis papírokat. Egyébként nagyon sok embert mentett meg így, tulajdonképpen a férjem egész családját, akik Békéscsabán éltek. Az egyik ápolónő hamis papírjait kaptam meg. A mai napig tudom ennek az Ábrahám Márta Jolánnak az összes adatát kívülről, mert ezt meg kellett tanulnom. A cipőm talpába voltak a papírok berakva, hogyha szükség lesz rá, akkor előveszem. A későbbi férjem lelépett a munkaszolgálatból, és fölköltözött ebbe a gyerekszanatóriumba a nagynénjéhez, a padlásra. Azt gondolta, hogy ott kihúzza a felszabadulásig hamis papírokkal. Nagy Gábor néven közlekedett mindenhol, és eljött hozzánk, és mondta, hogy ne vonuljak be, hanem jöjjek föl én is oda esetleg dolgozni a nagynénjéhez. Meg is beszéltük, hogy október huszonharmadikán, amikor egyébként be kellett vonulnom, én nem megyek oda arra a sportpályára, hanem fölmegek Zugligetbe a Margit nénihez, akivel én nagyon szeretetteljes, jó kapcsolatban voltam. De volt egy házmasterné ott a Dohány utca 16–18-ban, aki egy náci meggyőződésű ember volt. Ez az asszonyosság összegyűjtött minket október huszonharmadikán reggel, és azt mondta, hogy ő kísér el minket, és név szerint átad a sportpályán [lásd: KISOK-pálya]. Megfenyegetett, hogy aki meg talál szökni, annak az otthon maradt családtagja – nevezetesen, mondjuk, az én anyám – fogja ezt megbánni. Úgyhogy nem szöktem meg. Nem vettem igénybe a hamis papírokat. Ezt a nőt később a népbíróság [lásd: népbíróságok Magyarországon] halálra ítélte és kivégezte – ezt én Svédországban tudtam meg.

Először két hétig lövészárkásással voltam elfoglalva Isaszeg-Szentgyörgypusztán. Ez csak arra volt jó, hogy a szovjet katonáknak, ha odaértek, legyen mibe belepisilniük, mert mondjuk, egy tank úgy megy át egy ilyenén, hogy csak. És utána útnak indítottak minket Németország felé, végig a Bécsi úton, és ez egy borzalom volt, mert sokszor szabadtéren, hajófenékben aludtunk. Például Gönyűnél egy uszálynak a rakterében [A Nemzetközi Vöröskereszt egyik vezetőjének jelentése szerint a Budapestről Hegyeshalom felé hajtott deportáltak egy részét Gönyűnél négy kikötött uszályon szállásolták el éjszakára. Sokan a végkimerültségtől a jeges Dunába estek, másokat a nyilasok löktek a vízbe (Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon, Budapest, 1948). – A szerk.],

Komáromban a lóvásártéren. Akkor már november volt, és mi szörnyű körülmények között voltunk. Minden nap elhatároztam a hamis papírok birtokában, hogy megszököm. Mert meg lehetett szökni útközben, főleg ott, ahol szabadtéren aludtunk. Számolatlanul mentünk, mint egy tehéncsorda. A magyar keretlegények, akik kísérték minket, nem voltak kifejezetten ellenségesek. Akik nagyon rohadtak voltak, azok a csendőrök voltak. Ők csak időnként kísérték minket.

A lakosság, aki végignézte ezt, nem volt ellenséges, nem volt olyan, aki röhögött. Azt gondolom, hogy az emberek zöme inkább közömbös volt, mint ellenséges, és ez attól is függött, hogy milyen tapasztalataik voltak a helyi zsidókkal. Egy-egy kisebb faluban egy-két zsidó család élt. A háború előtti falubéli megítélésük nagyon sokat számított. Több olyan gesztus is volt, amire emlékszem, ami igazán segített rajtunk, az egyik valahol nem messze Pesttől. Mentünk keresztül egy falun, és kijött egy hentes az üzletből egy nagy véres kötényben, és egy egész marhamáját adott a kezembe. Véletlenül én mentem ott a szélén. Olyan három- vagy négykilós lehetett. Ezt valahogy elraktuk valamibe, és majdhogynem egész úton ettünk belőle. Ha az ember tüzet rakott este szabadtéren, akkor meg lehetett sütni. Sokszor nyersen ettük, mikor éhesek voltunk.

Mindnyájuknak volt csajkája, mert úgy készültünk, hogy munkaszolgálatra megyünk. Este, mikor megérkeztünk valahová, kaptunk valamit enni, de ezt a májat vittem egy héten keresztül. A másik megható élményem akkor volt, amikor keresztülmentünk Győr külvárosán. A győri vagongyár lakótelepén, ahol vagongyári munkások laktak, volt egy pékség. A péküzlet előtt asszonyok álltak sorba, és hozták ki a pékségből a nagy, kétkilós kenyereket, és dobálták be a sorba. Aki kapja, marja. Ez engem nagyon meghatott, és tudom, hogy ez nem elszigetelt jelenség volt. Legjobb barátnőm, Honti Mária szombathelyi gyerek volt. Öt éves volt, és Szombathelyen is ment ez a menet, és emlékszik, hogy az édesanyja, aki egy nagyon vallásos katolikus asszony volt, összecsomagolt konyharuhába két-három adag ennivalót, és oda akarta vinni a sorba, hogy odaadja az embereknek. A csendőr ellökte azzal, hogy ha be akar állni a sorba, akkor beállhat. Szóval megfenyegette. És akkor az édesanyja a Máriának adta azzal, hogy egy gyereket nem tudnak kilőni onnan, és ő adta be ezeket a csomagokat.

Komáromban megszöktem a barátnőmmel, aki nálam két-három évvel idősebb volt. Mindennap elhatároztuk, hogy megszökünk, de nem volt erőnk. Este már csak aludtunk, és döglődtünk, meg vártuk a meleg levest, ez az igazság. Komáromban, ahol a lóvásártéren aludtunk, nagyon korán kellett felkelni, mert hetivásár volt, és reggel öt órakor már jöttek a helyiek lovakkal. Volt a vásártéren egy vízcsap, ami nagy szerepet játszott. Meg tudtuk mosni a cipőnket, lemostuk róla a sarat, kicsit konszolidáltabbá tettük a küllemünket, lefejtettük a sárga csillagot a kabátról, és egyszerűen kiléptünk a sorból a sokadalomban, és elindultunk a Duna felé. Tudtuk, hogy a Duna-part felé kell mennünk, mert útközben láttunk olyan nyilakat, hogy a vasútállomás a Duna felé van. Otthagytuk a lóvásártéren a hátizsákunkat, mert az árulkodó lett volna. Én körülbelül egy aktatáska nagyságú csomagot vittem magammal, amiben az apukámnak az első világháborús takarója volt, egy fekete gyapjúpléd. Anyám ezt csomagolta be, hogy ha kell, akkor legyen meleg takaróm. Össze volt szíjazva, és ezt elvittem magammal, mert nem tudtam, hogy sikerül-e a szökés, és hogy ne maradjak takaró nélkül télen. Amikor már láttuk a vasútállomást – egy kertvárosi részen mentünk keresztül –, akkor mondtam ennek a lánynak, akit Láng Editnek hívtak, hogy én leteszem egy kerítésre a takarót, mert most már nem kell. És egy hat-hét éves gyerek ezt meglátta, és elkezdett kiabálni, hogy szökevények. Ez egy igazi traumatikus élmény volt nekem. Amikor hazajöttem, akkor is sokat gondolkodtam azon, hogy mi lehetett ebből a gyerekből. Nem

volt általános gyűlölet bennem egyáltalán, de azt szerettem volna tudni, hogy ebből a gyerekből mi lett. Nyilván az egész családja ilyen beállítottságú volt, hogyha ő ezt tudta, és elszaladt a csendőrért.

Tíz perc múlva, még nem értünk oda az állomáshoz, már ott volt biciklivel a csendőr. Elvitt minket a csendőrkaszáryába, és másnap hozzácsaptak a következő napi menethez. Először bevagoníroztak Bécs mellett valahol, nem tudom pontosan, hol, és Dachaubá vittek. Ha az ember ránéz a térképre, akkor tudja, hogy akkor már megindult a második front Normandia felől, az angol–amerikai csapatok északról jöttek, a szovjet csapatok keletről támadtak, tehát be voltak a németek szorítva. De még mindig arra volt gondjuk, hogy minket elhelyezzenek. Dachauban két hétig voltunk egy Landsberg nevezetű táborban, aztán átvittek minket egy másik dachaui táborba, Seestall nevezetűbe [Landsberg am Lechben, amely a dachaui koncentrációs táborhoz tartozó Kaufering altáborokkomplexum egyik melléktábora volt, mintegy 30 000, főleg zsidó kényszermunkás dolgozott földalatti repülőgépgyárak építésén. Seestall szintén Kaufering egyik melléktábora volt. – A szerk.]. Ott még a saját ruhánkban voltunk, és némelykor még tulajdonképpen elég rendes ennivalót is kaptunk. Például emlékszem, nagyon meg voltunk lepődve, hogy a kenyérhez adtak lekvárt, amit a köznyelv csak „Hitler-szalonnának” hívott. Ez egy kemény lekvár volt dobozban, ott, mondjuk, nem látszott a dolog olyan keservesnek. Egyszer egy nap kaptunk meleg levest, és egyszer egy nap, reggel feketekávéval kenyérral meg valamit hozzá.

Mindenhol – mert három lágerben is voltam – a csáktornyai rokonaimat kerestem. A landsbergi tábor férfi láger volt, mi csak mint vendégfellépők voltunk ott. Ott mondta az egyik férfi, akivel beszéltem, hogy vele van egy csáktornyai ember, és majd szól neki. És odajött az egyik másod-unokatestvérem, egy Brauer nevezetű, aki túl is élte a lágert, és az 1970-es években találkoztam vele. Aztán még találkoztam az egyik unokanővéremmel, a Ziegler Ilonkával. De ő aztán meghalt később.

December elején átvittek minket Bergen-Belsenbe. Útközben Dachauból Bergen-Belsenbe rettenetesen nagy kerülőket tettünk. A földet körül lehetett volna utazni annyi idő alatt, azt hiszem. Öt vagy hat napig voltunk úton. Mindenhol félretoltak minket, amikor mentek a katonavonatok meg a fegyverszállítmányok. Egy ilyen félreállítás során láttuk kiírva, hogy Berlin. Külső vasúti sínen álltunk, Berlin külvárosában. Ez nappal volt, de éjszaka is ott maradtunk. Borzalmas volt a fűtetlen vagonban. Viszont leszállt az éjszaka – egy nagyon világos holdas éjszaka volt –, és megvilágította Berlin külvárosát, és valami fantasztikus érzés volt látni, hogy utcákon keresztül le voltak bombázva a házak, csak szellemfalak álltak. Mint egy operadízlet, olyan volt. Ha lehet mondani, hogy maradéktalanul boldog voltam ettől a látványtól, akkor ezt mondhatom. A németek is megkapták a maguk adagját a háborútól, okulásul, hogy kirobbantották ezt a háborút és azt a sok kegyetlenkedést, amit keresztülvittek a szovjet fronton elsősorban, de a hátszágban is. Azt a terrort a megszállt országokban, és én korántsem csak a zsidókra gondolok, hanem azt az emberiség elleni büntetést, amit elkövettek. Boldog voltam, hogy most ők is megkapták, és belepusztulnak. Akkor még nem tudtam, hogy mi lesz a sorsa Drezdának, több német városnak, de azt éreztem, hogyha meghalok – bár akkor még nem gondoltam azt, hogy milyen éhen halni, akkor ez még csak elvont lehetőség volt előttem –, akkor is boldog leszek. Bergen-Belsenben aztán rájöttem, hogy ez egy nagyon reális lehetőség. És lehet, hogyha három nappal később jönnek a felszabadító csapatok, akkor már nem élek. De akkor úgy éreztem, nem baj, mert a németek is megtanulták, hogy mi az, hogy háború, és hogy nem lehet ilyesmit büntetlenül túlélni.

Bergen-Belsenben tanultuk meg, hogy mi a magyarok istene, mert a Dachau semmi sem volt ahhoz képest. Egyrészt ott nem dolgoztunk, naphosszat semmit nem kellett csinálni, és fájni fáztunk, de elég rendesen el voltunk látva élelemmel. Tulajdonképpen nem lehetett éhen halni, és nem bántak velünk rosszul, de tudtuk azt, hogy ez csak átmeneti. Bergen-Belsenben az éhenhalás és a tífusz volt a jellemző halálok.

A havivérzés a táborban teljesen megszűnt. Valamit belekevertek az ételbe. Mi ezt nem tudtuk, de aztán utólag tudtam, hogy az ételbe tettek valamit [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség a brómra: a kevés enivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. nagyon gyorsan kiszívta a foglyok erejét, megtörte az ellenállásukat. – A szerk.]. Tehát szexuális problémáik a férfiaknak meg nőknek, akik a kondérból táplálkoztak, nem voltak. Mert nem mindenki táplálkozott onnan természetesen. A funkcionáriusok a táborban kivételezettek voltak. Ezek voltak a zsidó funkcionáriusok, tehát a kápók, blockälteste, úgy hívták őket [A táborokban bizonyos foglyokat a fogolytársak felügyeletével és adminisztratív feladatokkal bíztak meg, működtek szoba-, blokk- és táborfelügyelők. A felügyelők munkájukért cserébe kedvezményekben (jobb étel, a barakkon belül jobb elhelyezés stb.) részesültek. A visszaemlékezők eltérően értékelik szerepüket: a felügyelők közül sokan kihasználták kivételezett helyzetüket, mások viszont igyekeztek megvédeni a rájuk bízott foglyokat. – A szerk.]. Jöttek az új meg új szállítmányok, és azoktól mindent elvettek. Azok zabálták a szardíniát meg az ementáli sajtot.

Bergen-Belsen egy óriási táborkomplexum volt, ahol az egyes altáborok is drótkerítéssel voltak elválasztva egymástól, és mi bekerültünk az úgynevezett magyar lágerbe [A magyar lágert 1944 júliusában állították föl Bergen-Belsenben annak a több mint 1600 magyar zsidónak a számára, akiket Himmler pénzre és árura akart cserélni. A magyar láger lakói Dávid-csillaggal ellátott polgári ruhát viseltek, és nem hajtották őket munkára. – A szerk.]. Persze nem csak magyarok voltak ott, talán jellemzően magyarok, de a régi Nagy-Magyarországról mindenféle egyéb népek is voltak, meg cigányok is. Én a magyarokkal voltam. Abban a barakkban, ahol engem elhelyeztek, több százan voltunk. Ez egy nagyon hosszú terem volt, ahol semmi nem volt az ágyakban, csak ágydeszkák. Se takarónk nem volt, se semmi más. Akkorra már mindenkinek elfogyott a csomagja. A cipőink is rongyokban voltak már, kevesen voltak olyanok, akiknek – mint például nekem is – elég jó bakancsa volt, úgyhogy még egyben volt. Volt egy mosdóhelyiség, ami egy vályú volt, és fölötte ment el egy cső, amin lyukak voltak, és onnan folyt a víz. Onnan lehetett vizet nyerni, ha az ember inni akart vagy esetleg kezet mosni vagy mosakodni. E mögött volt egy hosszú latrina, egy deszkából épített emelvény, amin lyukak voltak, és ott lehetett az embernek elvégezni a dolgát.

Észak-Németország egy nagyon hideg és szeles, ronda klímájú vidék. Akkor már éhezünk, mert egyszer egy nap kaptunk enni. Este kábé egyliternyi levest, ami főleg léből állt, és marharépadarabok voltak benne. Aki a kondér tetejéről kapott, az majdhogynem üresen kapta, akinek olyan szerencséje volt, hogy alulról kapott, az sűrűbb volt, és ha az embernek, mondjuk, egy szem krumpli is belekerült a tányérjába, az már főnyereménynyertesnek érezhette magát. Azonkívül kaptunk az első időben hatan egy kocka formájú kenyeret. Ez fekete volt, ami nem baj, de mindenféle furcsa dolog volt, azt gondoltuk, hogy még fűrészpor is volt benne. Ez volt a világ teteje, hogy egy darab kenyérünk volt, egy jó félkilós, hatvande-kás kenyérnek a hatodrésze volt. Aztán később már nyolcan kaptunk egy kenyeret, majd tízen és a legvégén tizenketten, ami

tulajdonképpen csak egy szelet volt. Ahogy haladt előre az idő, egyre éhesebbek, egyre kiéhezettebbek lettünk, és csak úgy mállott le rólunk a hús. Nem tudott az ember semmi másra gondolni, csak arra, hogy enni. A két fő borzalom az éhség és a hideg volt, mert állandóan fáztunk természetesen.

December elején kerültünk oda, és én januárban kezdtem el dolgozni egy szövőüzemben, ahol ágyúdba gyújtózsínórt szőttünk, keskeny, talán három centiméter széles hosszú zsinórokat egyszemélyes szövőszékeken valami olyanszerű anyagból, mint a celluloid. Nagyon kemény volt, véresre sodortuk a kezünket. Egy nagy teremben dolgoztunk olyan ötvenen-hatvanan. Volt ott egy vaskályha a terem közepén, hiszen valahol meg kellett melegítenünk a kezünket, hogy tudjunk egyáltalán dolgozni. Az a nő, aki a mi barakkunknak a parancsnoka volt, egy tizenhat éves lengyel lány volt. Rettenetesen kegyetlen dög volt. És nemcsak velünk volt szörnyeteg, hanem a saját anyjával is, aki vele volt. Ha nem tetszett neki valami, amit az anyja csinált, akkor őt is korbáccsal verte. Egy szíjból fonott korbácsa volt, és amerre ment, aki a közelébe került, függetlenül attól, hogy bármit csinált, azt ütötte-verte. Szóval egy szadista alak volt, egy tizenhat éves szörnyeteg. Gondolom, már évek óta lágerben volt, és minden emberi mivoltát elvesztette. Csak úgy megjegyzem mellesleg, hogy a felszabadulás után meglincselték a foglyok, és kinyírták. Én sajnos nem tudtam ebben részt venni, mert nem tudtam járni, pedig részt vettem volna. Nem csak őt, hanem többeket megöltek. Megpróbáltak megszökni, de pár napon belül elkapták őket. Igyekeztek elkeveredni a deportáltak között, de annyira kirívóak voltak, hogy nemigen tudtak. Például ez a lány olyan kihízott állapotban volt, hogy a csontvázak között nem volt olyan nehéz megtalálni őt.

Ez a lány vitt minket minden reggel oda, a Webereinak nevezett üzembe, tehát a szövödébe. Ő ült a kályha mellett, és töltötte a napját, mi meg dolgoztunk. Útközben fiatal telepítésű fenyőerdőn mentünk keresztül. Ennek azért van jelentősége számomra, mert mikor az észak-bajor tartomány meghívására a felszabadulás ötvenedik évfordulójára meg voltam híva Németországba, és elmentünk a környékbeli lágereket meglátogatni, és így a bergen-belsen lágermúzeumot is megnéztük, itt mentünk el újra. Maga a láger nincs már meg, azt az amerikai csapatok felégették. Ötven év múlva visszatértem oda, és hatalmas nagy, magas fákat találtam. Hiába tudom, hogy ötven év alatt mekkorát nőhet egy fa, én azt a fiatal fenyőerdőt kerestem, ami az én életemben olyan jelentős volt. Például a megfagyott lábamat, ami gennyezett, egy fenyőtűből főzött teával borogattam ott a szövödében. Mert azt gondoltuk, hogy valamilyen vitamin van abban, ami talán jól tesz neki. Persze nem gyógyult be, de jól esett a meleg borogatás. Egyszer, amikor mentünk dolgozni, elmentünk egy konyhaépület elé, ahol ki volt hányva magas rakásokba krumplihéj, és mindenkinek az volt a vágya, hogy belemarkoljon, és vegyen belőle, mert ott a Webereiben, a kályhán esetleg meg lehetett sütni ezt a krumplihéjat. Többször sikerült nekem is ebbe belemarkolni, de egyszer belelöttek a karomba az őrtoronyból, mert kiléptem a sorból. Az a seb is hónapokig nem gyógyult be a karomon, elfertőződött természetesen, és ezt is fenyőtűből főzött teával borogattam. Nem volt súlyos seb, csak súrolta a kezem, de ma is meglátszik a nyoma.

A barakkban, ahol laktunk, minden nap kevesebb lett az ágydeszka. Ez azért volt, mert volt a barakk végén egy elkerített rész, ahol ez a kápó „lakott”, és ott volt egy kályha, ami el volt barikádózva. Ő kiépítette magának ezt a zugot, és ott fűtött az ágydeszkával. Ez párhuzamosan zajlott azzal, hogy egyre kevesebb lett az ember a barakkban, mert akik meghaltak, azoknak a helye felszabadult. A végén, április környékén az ágyaknak már csak a kerete állt, teljesen üresek voltak az ágyak, és csak a földön feküdtünk, ami döngölt földpadló volt. Februárban, márciusban

iszonyatos hideg volt. Egy nagyon borzasztó élmény ért akkor ott engem. Egy éjszaka a lábamról lelopták a cipőt, úgyhogy ott maradtam mezítláb, és innen-onnan kapott rongyokba csavart lábbal jártam három napig a hóban, míg aztán össze tudtam gyűjteni háromnapi kenyéradagot, és azért vettem egy pár cipőt a férfilágerből. A dróton keresztül átdobták nekem a cipőt, és én vissza a kenyeret. Így lett egy negyvenes férficipő a harminchatos lábamra, amit mindenféle zsinegekkel, meg rongyokkal rákötöttem a lábamra. Az az érdekes, hogy ott nem lehetett náthás embert látni. Addig nekem sokszor volt tüszős mandulagyulladásom meg légcsőhurutom, ott nem volt semmi bajom, azon kívül, hogy tifuszos lettem. De ezek a konvencionális betegségek nem léteztek, pedig bugyi nélkül jártunk, mert nem volt fehérneműnk, mégsem kaptunk például hólyaghurutot. Több idősebb embertől hallottam, akik mondták, hogy jaj, mi lesz velem, mert gyomorfekélyem van. Úgy begyógyult a gyomorfekélyük, mint a sicc. Semmi bajuk nem volt a gyomrukkal, csak úgy ették a répalevest.

Volt egy másik étel is, ami elég ritkán volt, úgy hívták, hogy zupa. A leves németül suppe, a lágernyelv zupának nevezte, és ez az étel volt az úgynevezett brotezuppa, tehát kenyérleves, ami egy sűrű valami volt. Száraz kenyerekből főzhették. Ez táplálóbb volt, és laktatóbb is, ha megette az ember, utána egy órával már nem volt az az érzése, hogy nem evett semmit. Egyetlen egyszer ettem emberi ételt ott. Ez karácsony este volt, amikor káposztát adtak, ami nem annyira leves, inkább káposztafőzelékszerűség volt, és a mennyországban éreztem magam. Persze ez az otthoni mércével mérve sovány, üres káposztafőzelék volt, bár sült benne hús, de a közönséges lágerlakóknak nemigen jutott, hacsak véletlenségből egy-egy darab nem. De ez mégis olyan ízű étel volt, amire a mai napig emlékszem. Még egyszer ettem egy jót. Mikor jöttek az új transzportok, mindig feltöltődött a készlete ennek a lengyel lánynak. Finom ételek voltak nála, és mi éreztük a szagát. Nemegyszer éreztem azt, hogy szardíniát eszik meg ilyesmiket. És elhatároztam, hogy egyszer éjszaka megpróbálok felmászni kívülről erre a falra, amit deszkából épített. A deszkák réseibe betette az ember a lábát, így tudott felmászni. Egyszer valóban felmásztam éjjel. Benézni nem tudtam, mert a plafonig fel volt építve, de benyúltam, és kiemeltem egy pohárszerű valamit, amiben méz volt. Persze rögtön felfaltam úgy, ahogy volt. Egy deci lehetett körülbelül. Világéletemben utáltam a mézet, most se eszem meg egyébként, de akkor az volt a finomságok netovábbja. Megettem, és eldobtam a poharat, nehogy lebukjak. Annyi mindene volt, hogy észre sem vette.

Az appel a láger lakosságának a megszámlálása volt minden nap. Mi öt órakor indultunk el dolgozni, és előtte két órával, tehát éjjel háromkor vagy négykor, kiállítottak minket az úgynevezett appelpplatzra, és az egész lágert megszámlálták. Ott álltunk addig, ameddig a létszám nem stimmelt. Tíz sorokban kellett állni, és abban a ruhában, amiben voltunk a mellett az éghajlat mellett, egy borzalom volt. Mert ha az ember lefeküdt a földre, mégis össze tudott húzódkodni valamennyire, és összeért a teste az előtte meg a mögötte fekvővel, tehát valamennyire melegítettük egymást. De ott állni esetleg két-három órát, ameddig a létszám nem stimmel, mert a németeknél azért rendnek kellett lenni, az szörnyű volt. Lekönyvelték, hogy milyen számú fogoly halt meg azon a napon. A tél végén már naponta több százan haltak meg, tehát stimmelni kellett az élők és a holtak létszámának. A németek nagyon precízen könyveltek bennünket. Természetesen mikor megérkeztünk, akkor neveket is írtak, de attól kezdve csak a számaink léteztek. Az az érdekes, hogyha például ma megkérdezik, hogy mi volt az én számom, akkor először németül jut eszembe, és onnan fordítom le magyarra, mert akárhova ment az ember, a

számát kellett mondania. A név nem játszott szerepet, és a mai napig is németül jut eszembe az, hogy 10851 – ez volt a számom.

Persze egyre romlott az ellátásunk, ahogy közeledett a front, és április elején elkezdtek hallani az amerikai-angol csapatok ágyúzását. Az SS-ek mindig mondták nekünk, hogy felrobbantják a láger, tehát hogy ne reménykedjünk, hogy fel fogunk szabadulni. Én ott átestem a tífuszon, ami azt jelentette, hogy egy pár napig nem mentem dolgozni, hanem ott döglöttem a földön a barakkban. Nagyon magas lázam volt, tele volt a testem kiütésekkel. A magas láz miatt nem nagyon voltam észnél, de túléltem. Felépültem belőle, és mire felépültem, addigra tulajdonképpen majdhogynem szétesett a láger, mert nagyon közeledtek a felszabadító csapatok. Akkor már nagyon hangosan lehetett hallani az ágyúzást, nem mentünk dolgozni, nem volt appel, és nem volt semmilyen ellátás, nem kaptunk enni. Ez körülbelül három-négy napig tartott. Nem folyt víz a csapokból, megszűnt a vízellátás, és egyszer csak azt vettük észre, hogy az SS-ek eltűntek a lágerből, és megjelentek a Wehrmacht-katonák – ezek alapvetően nem tartoztak a náci hívők közé, hanem besorozott katonák voltak, akár a magyar katonák –, akik abszolút nem törődtek velünk, mondjuk, nem bántottak minket. Magyar katonák is voltak egyébként a lágerben, de mi csak akkor láttuk meg őket, amikor az SS-ek elmentek. Úgy hallottuk aztán később, hogy a magyar katonák csicskás szolgálatot teljesítettek az SS-lágerben, kiszolgálás meg ilyesmi. Egy magyar katonával aztán találkoztam ott, aminek nagy jelentősége lett aztán az én életemben. Egyszer csak egy vasárnapi napon, április tizenötödikén – ezt persze csak utólag tudtam meg, mert fogalmunk se volt, hogy milyen hónap van – megjelentek az amerikai-angol tankok. Feldöntötték a lágerkerítést. Ezt hallottuk, és tudtuk, hogy most vége van számunkra, de akkor már például a mi barakkunkban alig lézengtek emberek, olyan sokan haltak meg. Az elején annyira sűrűn feküdtünk, hogyha valaki éjszaka megfordult, akkor az egész sornak meg kellett fordulnia. Ez megszűnt a végére, mindenkinek kényelmes helye volt.

Nagyon kevesen voltunk már, és aki lábra tudott állni, az kiment megnézni, hogy mi a helyzet. Én nem tudtam felállni se, de körülbelül egy óra múlva ahhoz képest, hogy bejöttek a lágerbe, forró tejet osztottak nekünk. Egy úgynevezett gulyáságyúban, egy nagy üstben hozták. Azt a döbbenetet, ami úrrá lett rajtuk, azt nem lehet elmondani. Rögtön akartak adni valamit enni, mert látták, hogy aki él, az az éhhalál szélén van. Olyanok voltunk, mint a csontvázak, nem volt emberi formánk. Mikor otthonról eljöttem, hatvan kiló voltam, és a felszabadulás után két hónappal, amikor már rendesen kaptam enni, huszonnyolc kiló voltam. Tehát a súlyomnak a nagyobbik felét elvesztettem, és ehhez voltam tizenhatodik évemben, amikor az ember még építi a szervezetét, tehát növekvőben van. Az első falat, amit kaptunk, az forró édes tej volt. Ettől aztán rettenetesen sokunknak fokozott hasmenése lett. Nem volt olyan, akinek normális emésztése lett volna. Olyan másfél-két óra múlva jöttek nagy kocsikkal, és mindenki kapott két katonakonzervet. Persze nekiesett mindenki, a mai napig is emlékszem, hogy úgy voltak ezek a konzervek lezárva, hogy körben egy fémszalagot kellett lefejtetni róla, és akkor lejött a teteje. Én is belenéztem rögtön, hogy mi van benne, és az első konzervben, amit kinyitottam, bab volt füstölt hússal. Annál nehezebb étel a világon nincsen, és az a gondolat volt bennem, hogyha beledöglök, akkor is megeszem, ezt nem lehet nem megenni. És úgy, ahogy volt, behabzsoltam a nagydarab füstölt húst babbal. És akkor kinyitottam a második konzervet is, gondoltam, hogyha már van, azt is megeszem. A legnagyobb szerencsémre abban meg kakaópor volt. Azt is úgy, ahogy volt, megettem. Gondolom, hogy ez volt az én nagyon nagy szerencsém, mert a kakaó hasmenés ellen ható szer. Tehát ez tulajdonképpen

megakadályozta azt, hogy ami kevés volt még bennem, az is kijöjjön. A legtöbben tulajdonképpen akkor haltak meg, mert nem mindenki volt ilyen szerencsés, hogy az egyik konzervje kakaó volt. Volt, akinek két húskonzervje volt, de mindenki megette ezt, nem bírta ki senki, hogy otthagyja.

Napok alatt picikét megerősödött az ember, úgyhogy már lábra tudtam állni valamelyest, és kitántorogtam a barakkból, ahova két lépcsőn kellett lemenni. Fölmenni persze nem tudtam, és akkor odajött egy magyar katona hozzám, hogy segítsen föllépni, és azt mondta nekem, várjon, néni, majd én segítek. Ez a mondat olyan volt, mintha egy tükörbe néztem volna. Mert én, a tizenhat éves kislány ennek a katonának, aki volt, mondjuk, harminc éves, néni voltam. Azután, aki beteg volt, az angol katonák tolmács segítségével bevitték a kórházba. Én kórházba nem akartam menni, mert ennek félelmetes jelentése volt számomra. Mert a németek alatt a táborban is volt kórház, de onnan már biztosan nem jött ki senki. Szóval nem akartam kórházba menni, azt gondoltam, eszem, amennyit bírok, és minél hamarabb haza akarok menni. Tehát nem mentem a kórházba, és akkor teherautókkal elvittek minket, mondták, hogy fölégetik a lágert. Elvittek egy egy-két kilométerre levő SS-laktanyába. Ott kétemeletes épületek voltak kétszemélyes szobákkal, mindenféle komforttal, és ott voltunk. A különböző nemzetiségek különböző helyzetben voltak ott. Például emlékszem rá, hogy legelőször a Jugoszláviából elhurcoltak kerültek haza, mert azokért a jugoszláv állam jelentkezett. Jugoszlávia a győztes hatalmak oldalán állt, és hazavitte azokat, akik járni tudtak. Akkor már nagyon különlegesen el voltunk látva.

Amikor a győzelem napja volt, május nyolcadikán, óriási nagy ünnepség volt, tűzijáték meg zene volt [A Győzelem Napját mint ünnepet a Szovjetunióban ünnepelték. 1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. – A szerk.]. Ahány náció jelen volt a lágerben, annyi nyelven bementek, hogy vége van a háborúnak – mármint hogy Európában –, és hogy a németek megadták magukat. Szóval óriási nagy felhajtás volt. Én csodálkozva gondoltam, hogy csak most van vége a háborúnak? Amikor felszabadultunk három héttel azelőtt, nekem akkor volt vége. Olyan furcsa volt ezt megélni, akkor tudomásul vettük, hogy most már másoknak is, és minden valószínűség szerint az otthoniaknak is vége van. Összetalálkoztam ott egy volt tanárnőmmel, aki tulajdonképpen jugoszláv állampolgár volt, egy szabadkai lány. Hegedüs András miniszterelnöknek lett később a felesége. Zsuzsa volt a keresztnéve, és műhelytanárom volt még Budapesten, varrni tanított. Ő a jugoszláv barakkban lakott, és a felszabadulás után valamiféle lágervezetésben kapott funkciót, és rábeszélte, hogy menjek el Svédországba, ahol kórház van. Oda kerülök, meg fognak gyógyítani, és onnan menjek haza, mert most annyira gyenge vagyok, hogy úgyse bírnám az utat. És így kerültem el oda június végén.

Egy kórházvonattal vittek el Lübeckig, ott behajóztak minket egy kórházhajóra, és elvittek Stockholmba. Azt el nem lehet mondani, hogy mekkora élmény volt, ahogy minket a svédek fogadtak. A hajó Malmöben kötött ki, ami tulajdonképpen a hajóúton az első állomás volt. Nem kellett volna kikötni, de elmondta nekünk az ottani személyzet, hogy fogadni akartak minket a malmöiek. Valahonnan tudták, hogy hoznak bennünket. Gondolom, nem mi voltunk az első ilyen transzport, amelyiket a Svéd Vöröskereszt befogadott Svédországba. Persze nem engedtek minket ki, mert a legtöbbször nem is nagyon tudott járni, őket sem engedték fel a hajóra, de kinéztünk ezeken a kerek hajóablakokon, és ott állt biciklivel egy csomó asszony, legalább százan, csomagokkal. Süteménnyel vártak, nagy tálcákon. A szanitőrök, akik minket gondoztak a hajón,

hozták be a hajófülkébe a süteményeket meg a gyümölcsöket. Valami egészen megható volt ez. Láttuk őket virágos nyári ruhákban, ezeket az egészséges, lesült, erőből duzzadó embereket. Tulajdonképpen ott találkoztunk először azzal, hogy béke van. Persze a svédeknél nem volt háború, és ezt ők nagyon nagyra értékelték. Mindenki, aki velünk kapcsolatba került, azt mondta, hogy azért a kegyelemért, ami nekik a sorstól kijutott, hogy százhusz éve nem volt háború Svédországban, akartak ezzel nekünk fizetni. Csupa önkéntes ápolónő ápolta minket, olyan, aki a munkáját ingyen felajánlotta. Nagyon sokukkal még évtizedekig kapcsolatban voltam. Meg is látogattam őket, voltam Svédországban többször is. Egy évig voltam ott, egy évbe telt, mire teljesen meggyógyultam.

Először Stockholmban voltam, mert kiderült, amikor megérkeztünk, hogy diftériám is van. Bekerültem egy stockholmi gyerekórházba, ami járványórház is volt egyben. Egyedül voltam egy szobában, mert nem lehetett engem összeengedni senkivel. Egy hétig tartott, mire a lábamról le tudták mosni a koszréteget – nagyon vastag kéreg volt rajta. Végül is lehámlasztották egy hámlasztó kenőccsel, betekerték gézbe, és másnap vették le, és az egész felső hámréteg lejött a tetejéről. Pedig a felszabadulás után, amikor abban az SS-lágerben laktunk, ott már lehetett zuhanyozni. Én zuhanyoztam rendesen, de az a kosz már nem jött le. Rettenetes sok betegségem volt. Először is skorbutyszerű vitaminhiányom volt, azután a vesémmel volt baj, azonkívül egy tüdőtébécés folyamat is elindult. Stockholmban körülbelül három hónapig voltam ebben a járványórházban, ha jól emlékszem, akkor 1945. augusztus és október között. Utána elvittek egy Stockholmtól talán húsz kilométerre levő kisvárosba, Sigtunába. Ott voltam novemberig, majd 1945. november végén Ribbingelundba kerültem, és ott bekerültem egy rövid időre egy szanatóriumba, egy rehabilitációs intézetbe. Ez Ribbingelund-telepen volt, Eskilstuna városa mellett. Ma is létezik ez az intézet, ma drogelvonó van ott. Ott volt számomra egy nagyon emlékezetes karácsonyi vacsora, 1945. december huszonnegyedikén. Körülbelül egy évig tartott, mire visszahíztam az eredeti súlyomra, és egészségesnek voltam nyilvánítható. Persze hogy mennyire nem voltam egészséges, az később derült ki, mert amikor hazajöttem, még kétszer voltam kórházban, egy évig. Először csonttébécém volt, aztán vesetébécém. Az egész életem tulajdonképpen azoknak a következményeknek a jegyében telt el, amiket a lágerben összeszedtem.

A svédországi egy évre az volt a jellemző, hogy rendkívülien bántak velünk. Olyan nagy szeretettel, hogy azt el nem lehet mondani. A svéd állam, a Svéd Vöröskereszt teljesen „kistafírgolt” engem. Amikor megérkeztünk Svédországba, az első dolog az volt, hogy aki már járni tudott, azt elvitték egy ruharaktárba, és felruházták téli-nyári ruhákkal, de még sícipővel is, mert télen majd mindenki sível közlekedett. Én ugyan a kórházban nem síeltem, de sítakancsom volt – megőriztem ezt a sítakancsot, és nem olyan régen odaadtam egy hajléktalannak. Télikabát, nyári ruha, cipő, fehérnemű, amit el lehet képzelni, azt mindent kaptunk. Hetenként zsebpénzt kaptunk. Hogyha valaki csokoládét akart venni vagy bármit, az tudott, nem volt kiszolgáltatva annak, hogy mit kap enni. Habár nagyon jó ellátásunk volt, de ki voltunk éhezve az édességre meg olyasmire, amiket otthon nem lehetett kapni. Amíg feküdnöm kellett nyolc hónapig szigorúan, illetve a szanatóriumban, ahol csupa menekült volt a lágerekből, akkor is már tudtam dolgozni. Viszonylag erős és egészséges voltam. Jött egy kereskedő a kórházba, aki bébiholmikkal kereskedett, és megkérdezte, ki tud varrni közülünk. Én is jelentkeztem, hogy tudok kötni. Szóval bedolgozást vállaltunk jó néhányan, akik tudtunk ilyesmit csinálni, úgyhogy én elég rendesen kerestem pénzt.

Mielőtt hazajöttem, olyan sok mindent bevásároltam, hogy három bőrönddel jöttem haza, és a kabátomba is bele volt varrva sok minden, mert nem tudtam, hogy útközben elvesznek-e valamit. Ruhaanyagok, kabátanyag, tele volt varrva a bélés alá. Sok mindenkinek hoztam kávé, kakaó, csokoládét, szóval olyan dolgokat, amiket itt már évek óta nem lehetett nemhogy enni, de látni sem. Legalábbis a mi köreinkben nem, mert aki feketézett [lásd: feketézés, cserekereskedelem], tehát akinek sok pénze volt, az elért mindent. Az én szüleimnek persze nem volt.

Csodával határos módon és a véletlenek összejátszásának köszönhetően tudtam meg 1945 szeptemberében, hogy az anyám, a férje és a későbbi férjem, akivel már előbb is együtt jártunk, él. Amikor Stockholmban feküdtem a járványkórházban, adtak mellém egy ápolónőt, aki csak velem foglalkozott. Gondolom, azért is, hogy legyen valaki, akivel beszélni tudok. Egy osztrák nő volt, és én németül tudtam vele beszélni. Azért is egy ápolónő volt mellettem, mert sokféle fertőzőseim volt, és nem akarták, hogy esetleg az ápolószemélyzet hozza-vigye a többi betegnek a fertőzéseket. Nagyon helyes asszony volt, egy arisztokrata származék, és amikor az Anschluss volt, tehát amikor a németek megszállták Ausztriát, akkor az arisztokratákat is üldözték, és ez a nő Svédországba emigrált. Olyan negyvenes lehetett. Sok mindent tudott Magyarországról, gyerekkorában többször járt Budapesten. Szóval nem csak azt tette meg értem, amit mint ápolónő meg kellett hogy tegyen, hanem sokkal többet. Volt egy magyar ismerőse, és hozott régi magyar újságokat, például háború előtti „Színházi Élet”-et, hogy legyen mit olvasnom, mert én fölkelni nem tudtam. Körülbelül három hónapba telt, mire lábra tudtam állni. Ez a nő elmondta, hogy Stockholmban van egy Wallenberg Komité nevezetű intézmény [The Raoul Wallenberg Committee of Sweden], és ezek kiadnak egy újságot, ahol vannak hírek Magyarországról. Azt mondta, elmenne oda, és hozna ilyen újságot – ez egy stencilezett, sokszorosított újság volt –, és hozott ebből nekem egy paksamétát. Abból olvastam, hogy mi van Magyarországon.

Ennek az újságnak a fejlécén volt a Komiténak a címe. Megbeszéltem az ápolónővel, hogy írjak ide egy levelet, mert megérdeklődte, és megtudta, hogy nem tudnak a postán levelet felvenni Magyarországra, mert nincs posta-összeköttetés, 1945 nyarán még nem volt. Akkor írtam egy levelet ide, a Wallenberg Komiténak, hogy nem tudnak-e valamilyen módot arra, hogy egy levelet juttassak el Magyarországra. És kaptam egy választ, aláírva Dr. Markó Józsefné néven, aki azt írta, hogy ugyan nincs posta-összeköttetés, de van Londonon keresztül egy lehetőség, diplomáciai futárral el tudják juttatni a leveleket. Írjam meg a levelet, címezzem meg, akinek akarom, hagyjam nyitva a borítékot, tegyem be egy másik borítékba, és küldjem el neki, ő eljuttatja, de a diplomáciai futár csak nyitott leveleket vihet el, tehát nem lehetett leragasztani. Írtam egy levelet a Révész Margitnak. Nagyon jóban voltunk, nagyon szeretett engem, és én is őt. Az, hogy én a pszichológia irányába állítottam a későbbi életem, nagy részben neki volt köszönhető. Ő látta meg bennem, hogy van érzésem az ilyen dolgokhoz, és később nagyon erőteljesen befolyt abba, hogy én ebben az irányban kezdtem el tanulni, és az egész életem ennek jegyében telt el. Lényeg az, hogy ennek a Margit néninek írtam, és kérdeztem, nem tud-e esetleg az én családomról és a Gáborról, a későbbi férjemről. És három nap múlva kaptam egy levelet a Markó Józsefnétől. Mint kiderült, a Révész Margit unokatestvére volt. Ez egy teljes véletlen volt. Megírta, hogy Svájcban keresztül kapott híreket Budapestről, a családról, és azt is tudta, hogy a férjem él, és a leendő anyósánál lakik. Ebből megtudtam, hogy az én anyám is él. Ettől kezdve, ezzel az Erzsébet névvel szinte pótanyai kapcsolat volt, egészen a haláláig. Többször voltam nála Svédországban, mert ő kinn maradt. Meghalt a férje munkaszolgálatban, és nem volt senkije. Kivítette a fogadott lányát, aki a

mai napig is ott él, és akivel állandó kapcsolatban vagyok. Nemcsak vele, hanem a három gyerekével is és az unokáival is tartom a kapcsolatot. Azok rendszeresen járnak Magyarországra.

Úgy jöttem haza, hogy ez az Erzsi néni akkor már a stockholmi magyar nagykövetségen dolgozott. Valamilyen alapítványtól szerzett nekem repülőjegyet Stockholmtól Prágáig. Azt mondta, hogy Prágától majd valahogy vonattal haza tudok jönni. Megkaptam ezt a Budapestig szóló utazási lehetőséget, csak onnan már nem repülővel, hanem vonattal jöttem. Tíz magyar katonát hoztak haza, akiket szintén Bergen-Belsenből vittek betegen Svédországba, és miután én tudtam egyedül idegen nyelvet, a németet, ezért kineveztek engem transzportvezetőnek, és hazáig hoztam ezeket a fiúkat. Nagyon jól jöttek nekem Prágában, mert a repülőtérről villamossal kellett becipelni a sok bőröndöt meg a többi csomagot. Ők meg mégis erős fiatal férfiak voltak. Amikor megláttam a Dunát a vonatból, az volt nekem az első nagy sokk. Valahol Komárom környékén, mert nagy kerülővel jöttek a vonatok, hidak nem voltak, tehát a rendes útvonalon nem lehetett jönni. Végig a Dunakanyar mellett jöttünk be a Keleti pályaudvarra. Sokáig állt a vonat ott a Duna-parton, Komárom külső állomásánál, egy bakterháznál. Én álltam az ablakban, és bögttem. Akkor odajött egy pályaoőr vagy bakter, mert az ő háza mellett volt az a sín, és azt mondta, hogy ne sírjak, és teleszedte a sapkáját cseresznyével. Ez május végén volt, és olyan vizes vacak cseresznye volt, fölnyújtotta nekem a cseresznyét, csak hogy ne sírjak.

Stockholmból, mikor már tudtam, hogy mikor indul a repülő, táviratoztam haza. Küldtem egy táviratot, aminek a pontos szövege az volt, hogy útban vagyok hazafelé, péntek este indulok Prágából. Tudniillik azt tudtam, hogy én péntek délután érkezem Prágába repülővel, és hogy valószínűleg éjszaka továbbutazunk vonattal. Gondoltam, hogy az itthoniak majd megérdeklődik, hogy mikor érkezem. Azt gondoltam, hogy van menetrend. De menetrend nem volt, teljesen találomra jártak a vonatok. Amikor hazaérkeztem, akkor derült ki, hogy a férjem kiment a Keleti pályaudvarra, és megkérdezte, hogyha valaki péntek este Prágából indul, akkor mikor érkezhetsz meg. Azt mondták neki, hogy legkorábban kedden, mert mindenhol állnak a vonatok fél napokat, és kedd előtt nem valószínű. Akkor kiment a Déli pályaudvarra, ott is megkérdezte, azt mondták, hogy talán hétfőn már itt tud lenni. És akkor az anyukám fogta a piaci szatyrát, hogy kimegy a Garay téri piacra vásárolni, és azt gondolta, hogy még elmegy a Nyugati pályaudvarra is megkérdezni, mert ki tudja, hogy jól tudják-e. Ez szombat délután volt. Kiment a Nyugati pályaudvarra, és megkérdezte, hogy Prágából mikor jön vonat. Azt mondták, hogy kinn áll a külső vágányon valahol egy vonat, amelyik pont onnan jön. Nem tudják, hogy mikor indult, várja meg. És én leszálltam róla. Teljesen véletlen volt, hogy találkoztam vele, mert hétfőre vagy keddre vártak. Azt nem is lehet elmondani, hogy milyen volt, amikor az anyukámat egyszer csak megláttam.

Az, hogy ott maradjak, soha nem fordult meg a fejemben. A legjobb barátnőmék, akivel ott barátkoztam össze Svédországban, aki egy évvel volt fiatalabb nálam, és az anyukájával együtt volt ott Bergen-Belsenben, ott maradtak, és módomban lett volna arra, hogy a leendő férjem kijöjjön oda. Akkor még nyugodtan kijöhetett volna, mint ahogy ez az Erzsi néni is kivitte a lányát meg a vejét, de nem jutott eszembe. Én nagyon erősen kötődöm a nyelvhez, a kultúrához, nem szeretem a patetikus szavakat, de nekem ez a hazám. Én azt gondolom, hogy nem tudnék máshol élni, annyira kötődöm érzelmileg Magyarországhoz.

A nővéremnek, aki a deportálásban tizennyolc évesen meghalt, volt egy barátja, akivel hosszú ideig együtt járt, és a férjem annak a barátja volt. Együtt gyerekeskedtek Sopronban. Négy éves

volt, amikor Sopronba költöztek. Az apját a soproni textilművekhez helyezték, és az én nővéremnek a barátja is Sopronban élt. Az anyja ebben a textilgyárban dolgozott, ugyanott, ahol a férjem apja, és aztán mindketten feljöttek Pestre. A férjem édesapja meghalt 1937-ben, és akkor az özvegy édesanyja vele együtt följött Pestre. Ő már itt járt iskolába. Szóval mikor én tizenöt éves voltam, akkor ő tizenkilenc volt. Egyszer a nővéremhez jött fel a barátja, és felhozta őt is, és így ismerkedtünk meg. Ebből lett egy szerelem. A háború után olyannyira várt engem, hogy odaköltözött az anyukámhoz meg a nevelőapámhoz, és egészen addig ott volt, amíg hazajöttem. Akkor már tizennyolc éves voltam. Májusban jöttem haza, és júliusban volt az esküvőnk.

Amikor férjhez mentem, külön lakásom volt. És mikor elkezdett az anyukám betegeskedni, magas vérnyomása volt, meg a szívével volt baj, és nyugdíjba kellett mennie, akkor összeköltöztünk a Szász Károly utcába, Budán. Én akkor a második gyerekekkel voltam állapotos, cseréltünk egy nagy lakást két kicsiért, egy száztíz négyzetméteres, három és fél szobás lakást, és ott éltünk hatan, a szüleim, a férjem, én meg a két gyerek.

A férjem szövő volt. Textilipari középiskolába járt itt, Budapesten még a háború előtt. Miután elvégezte a textilipari iskolát a Markó utcában, elment egy újpesti gyárba dolgozni. Szövőmunkás volt az újpesti Herman Pollack und Söhne nevezetű textilgyárban. A felszabadulás után a gyárak nemigen működtek, a textilgyárak sem, mert nemigen volt nyersanyag. Akkor egy kisiparoshoz szegődött el, Székács-műhelynek hívták, és a Lánchíd utcában volt. Kétméteres szoknyaanyagokat szőtt a feketepiacon kapható ausztrál gyapjúból, amit ez a kisiparos szerzett be. Nagyon szép dolgokat csinált. Engem is két ruhaanyaggal várt haza. Tervezett sottisgyapjú (sokszínű kockás) szöveteket, nagyon szépek és egyediek voltak, két egyformát nem csinált. Ma már ilyet nem lehet kapni persze. Egészen 1947-ig ment ez a dolog. Közben 1948 és 1952 között elvégezte a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemet. Amikor ez a munka megszűnt, elment dolgozni egy állami vállalathoz. Ez volt az Országos Ruházati Intézet, ahol katona-, rendőr- és egyéb egyenruhákat készítettek. Onnan került el a Pénzügyminisztériumba, később pedig a Tervhivatalba. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetéből ment nyugdíjba. 1970-ben elváltunk.

A zsidó gimnáziumnak az ipari tagozatában végeztem másfél évet, és mikor hazajöttem 1946. május tizenhatodikán, egy szombati napon [Valószínű, hogy május 18-án érkezett haza, az volt szombati nap. – A szerk.], hétfőn bementem az iskolába, az osztályomba. Az osztályfőnökömnek volt akkor éppen az órája. Persze nagyon megfogyatkozott az osztályunk. Negyvenen voltunk, és azt hiszem, tizenöt-tizenhat lány volt akkor ott. A vidékieket mind elvitték, és azok nem jöttek vissza. Szóval bementem az osztályba, és nagy örömmel fogadtak. Az igazgató, aki egy rettegett ember volt, félt tőle mindenki, mert nagyon szigorú, formákra nagyon adó pasi volt, bejött az osztályba, amikor meghallotta, hogy hazajöttem, és akkor mondta nekem, hogy a jövő héten kedden kezdődik az írásbeli érettségi, üljek be a padba erre az egy hétre, és ő garantálja, hogy leérettségizem. Én akkor azt feleltem neki, hogy én ezek közé a gyerekek közé nem ülök be a százhusz évemmel. Mondtam, hogy én erre képtelen lennék, hogy beüljek az iskolapadba. Úgy éreztem, hogy olyan terhet cipelek magammal, hogy ezt egyszerűen nem tudnám, nem is beszélve arról, hogy mit érek az érettségi bizonyítvánnyal, amikor nincs mögötte semmiféle tudás.

Következő év szeptemberében beiratkoztam a Dolgozók Gimnáziumába, és rendszeren leérettségiztem. Utána mentem egyetemre, az ELTE BTK filozófia-pedagógia szakára. 1954-ben

kaptam tanári diplomát, és attól kezdve, azt gondolom, hogy az életem teljesen sínen volt, mert azzal együtt, hogy nagyon korlátozottak voltak a lehetőségeink a mai fiatalokhoz képest, biztonságos jövő állt előttünk. Igaz, hogy sose dúskáltunk az anyagi javakban, de biztos megélhetésünk volt. Közben a férjem is elvégezte estin a közgazdasági egyetemet, és nagyon rendesen éltünk, azon kívül, hogy én egész életemben korlátozva voltam az egészségi állapotom miatt. 1948-ban csonttébécével voltam szanatóriumban, aztán később újra vesetébécével, megint egy évet. Teljes életet éltem, mert ezeket az időket se lógtam el, mert amikor a csonttébécével kórházban voltam, akkor levizsgáztam abból az évből az esti gimnáziumban. Azt az évet végigtanultam az ágyban, sőt gipsszel feküdtem három hónapig, és végig követtem az anyagot. Én nagyon megtaláltam azt a hivatást, ami igazán közel állt hozzám. 1957-ig tanársegéd voltam az ELTE filozófia tanszékén. Utána a Hegedű utcai általános iskolában voltam alsó tagozatos tanító 1959-ig, innen mentem át a Trefort Gimnáziumba, amelynek nyugdíjazásomig voltam a tanára, és 1960-tól 1988-ig az igazgatóhelyettese. 1989–1999 között az Autizmus Alapítvány iskolájában voltam igazgató.

Két gyerekem született, Magda és Gábor, akiket taníttunk a férjemmel. Gábor 1954-ben született, és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult két évig, majd 1974-ben disszidált [lásd : disszidálás]. Angliában tanult, és itt fejezte be a tanulmányait matematika-filozófia szakon, és szerzett PhD fokozatot matematikából. Azután élt Amerikában, egy Lawrence nevű városban hét évet, itt matematikát tanított. 1987-ben hazatért, és a Miskolci Egyetemen tanított matematikát (angol nyelven is). 1997-ben, Budapesten váratlanul meghalt. Egy fia van, az unokám, Révész Bálint, akinek én második anyja vagyok. Nagyon sokat van itt nálam. Csillaghegyen lakik, iskolába az Alternatív Közgazdasági Gimnáziumba jár. Magda 1956-ban született Budapesten, szociálpszichológus. Az ELTE pszichológia szakát végezte el. Jelenleg egy gyermekjóléti szolgálatnál dolgozik, Budapesten. Fia, Péter általános orvos lett. Lányommal, vőmmel, unokáimmal harmonikus, szeretetteljes a viszonyom, minden téren számíthatok rájuk, és amennyire erőm engedi, ők is rám. Jelenleg egyedül élek itt, Csillaghegyen, imádok itt lenni. Ez az első otthonom, ahol végre van udvar virágokkal. Én mindig is baloldali beállítottságú voltam és vagyok. Imádom az operát és az állatokat.

Amikor véget ért a háború, azt mondtam, hogy egy hely van a világon, ahova én biztos nem teszem be a lábamat, az Németország. Amikor először Angliába utaztunk a férjemmel 1967-ben, vonattal mentünk, és keresztülutaztunk Berlinen. Én annyira tartottam magam ehhez a fogadalmamhoz, hogy amikor át kellett szállni az egyik vonatról a másikra, mert Berlinig ment egy magyar szerelvény, onnan pedig Sassnitzig, tehát föl a tengerig, ahol hajóra szálltunk, egy német vonat, akkor azt az öt lépést tettem meg, amíg a peronon keresztülmentem. Nem mentem ki a városba. Ott volt ötórányi idő, a férjem kiment egy kicsit körülnézni, de én nem mentem ki.

Valamikor az 1980-as évek elején lett nekünk az iskolában, a Trefortban testvérkapcsolatunk egy németországi, giesseni gimnáziummal [Giessen a Német Szövetségi Köztársaság Hessen nevű tartományában volt. – A szerk.]. Az ottani énekkar ellátogatott egyszer Budapestre, és mi is mentünk Németországba, hogy viszonzzuk a látogatásukat. Az énekkar, a két énektanár és valaki az iskola vezetésétől. Eszembe sem jutott, hogy én menjek, habár nagyon kellemes élményeim voltak ezekkel a tanárokkal. Nagyon kellemes embereknek találtam őket. Mikor szóba került, hogy ki menjen Németországba, rám esett a választás, mert én beszéltem németül. Én ugyan nem megyek, tiltakoztam, mert én fogadalmat tettem, hogy én abba az országba nem megyek, és én

ehhez tartom magam. Addig-addig kérleltek, mondták, hogy muszáj nekem menni, mert én tudok németül, és ez nem saját elhatározásomból történik, hanem munka, és mennem kell. Elmentem, és tulajdonképpen az első nagy megrázkódtatás a németekkel kapcsolatos érzelmvilágomban ott ért. Megérkeztünk este Giessenbe, és mindenki elhelyezkedett a gyerekek családjánál. Az énektanárok a két énektanár családjánál, én meg az igazgatóénál. Bementem a nappali szobájukba, ahol az egyik fal tele volt könyvekkel. Amíg készült a vacsora, nézegettem a könyveket, és egy kis túlzással mondhatom, hogy a saját könyvespolcom nézett velem szembe. Az a klasszikus irodalom, német és világirodalom, ami az én könyveim között is volt: a háború előtti és a két világháború közti német irodalom, Thomas Mann, de a háború utáni nagy német íróegyénségek, Lenz, Böll, Max von der Grün, Günter Grass stb., tehát mindazok, akik a német lelkiismeretet írásba foglalták, és regényt írtak ezekről a dolgokról [Sigfried Lenz (1926) – kortárs német író, elsősorban regényeket, novellákat, esszéket, színdarabokat és rádiójátékokat ír. Max von der Grün (1926–2005) – a német munkásosztály írójának tekintik. Regényeiben, esszéiben és politikai cikkeiben elsősorban ennek a rétegnek a problémáival (pl. munkanélküliség, bányabezárások) foglalkozik, valamint Németország nemzetiszocialista múltjával és ennek máig tartó hatásaival. – A szerk.].

Akkor kezdett repedezni bennem valami, hogy itt a németek közt is sok tisztességes ember van. Közben leültünk vacsorázni. A vendéglátó férfi, aki talán egy évvel volt idősebb nálam, bontott egy üveg pezsgőt. Köszöntött engem, és én megittam a pezsgőt, és becsíptem. Úton voltam egész nap, nem ettem semmit, megittam a pezsgőt, ami a fejembe szállt. Lehet, hogy ha józan vagyok, akkor ezt nem mondom, de mondtam neki, hogy nem vagyok felhőtlenül boldog, hogy ide kellett jönnöm, mert megfogadtam, hogy Németország földjére nem teszem a lábamat, és ehhez mind ez idáig tartottam magam. És elmondtam, hogy miért. Az igazgató meg a felesége is halálsápadt lett. Borzasztó volt a szituáció. Akkor a férfi fölállt, és kiment a szobából, én persze nem tudtam, hova megy. Egy perc múlva visszajött, hozott egy kis faládikát – egy kézzel összeeszkábált láda volt –, és odaadta nekem, hogy nyissam ki. Kivettem belőle egy nyírfakéregre írt levelet, ami le volt csiszolva. A dátuma 1944. október ötödike volt. Ez ennek az igazgatónak a tizenhetedik születésnapja volt. Elolvastam a levelet, amit az anyjához írt. Az volt ráírva, hogy ma vagyok tizenhét éves, távol kell legyek tőletek. Szóval egy búcsúlevél volt. Azt írta még, hogy hamarosan meg fog halni, és a szüleire milyen szeretettel gondol. Aztán elmesélte, hogy Észak-Lengyelországba vitték őket fakitermelésre a két bátyjával együtt, mert az apja szociáldemokrata nyomdász volt, és nem engedte a fiait a Hitler-Jugendbe belépni. Egyébként nagyon vallásos, katolikus ember volt. Ezért kvázi büntetésként egy munkatáborba vitték a három fiút. A két bátyja ott halt meg, ott is vannak eltemetve. Ő hazajött tébécésen, meg kellett operálni, az egyik tüdejét eltávolítani. Én akkor elszégyelltem magam, hogy a zsidókkal szembeni előítéletet én elítélem magamban, és ugyanakkor én ugyanabba a hibába esem, hogy a németeket elítélem, és Németországot mint olyat bojkottálom. Akkor végleg leszámoltam ezzel a dologgal.

Amikor a koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára meg voltam híva, és harminchat magyar volt deportálttal együtt elmentünk újra, ahogy minket ott fogadtak, ahogy törekedtek arra, hogy bebizonyítsák, hogy ez egy új Németország, azt nem is lehet elmondani. Egy új generáció nőtt fel azóta, akiket az iskolában szembesítettek Németország náci múltjával. Sokkal tisztességesebben néztek szembe a múltjukkal, mint például Magyarország. Körüljártam az abban a szövetségi államban fenntartott régi koncentrációs táborokat. Persze a legnagyobb hatással rám

a bergen-belseni láger volt, aminek nyoma sincs már. Csak egy emlékpark van ott, meg a lágermúzeum, ahol a lágernaplóban megtaláltam magamat. Fellapoztam a 10851-es számot, és megtaláltam a nevemet. Láttam azokat az épületeket, az SS-laktanyákat, amik most NATO-katonák lakhelyéül szolgálnak. Láttam azt a fenyőerdőt, amin minden reggel keresztülmentünk. Elültettem ott azt az ibolyatövet az egyik tömegsíron, amit a lányom meg a vőm a kezembe nyomott indulásomkor.

Én kötelezően tovább akarom adni a háború borzalmait. Voltam a Trefort Gimnáziumban, a régi iskolában, ahol egy osztálynak, akik osztálykirándulásra készültek Lengyelországba, és Auschwitzot is útba ejtették, beszéltem ezekről a dolgokról. Az unokám iskolájában egy történelemórát tartottam a témáról. Nagyon fontosnak érzem, hogy ezek a gyerekek tudjanak erről, és ne dőljenek be hazugságoknak. Én tudatában vagyok a zsidó származásomnak, a gyerekeim, az unokáim mind tudják ezt, tehát én ezt nem titkoltam. A gyerekeimet, az unokámat elvittem Auschwitzba 2005 őszén. Közvetlen tapasztalataim nincsenek arról, hogy a környezetemben élő nem zsidó emberek velem ellenségesek lettek volna valaha vagy lennének ma, ezt én nem érzem, nem tapasztaltam. Természetesen tudom, hogy létezik antiszemitizmus. Amikor hazajöttem, olyan rendszer volt, amelyikben nem lehetett zsidózni – tudom, hogy szokásos és divatos szidni azokat az évtizedeket, amit most kommunizmusnak neveznek, de ez nem volt akkor. Lehet, hogy voltak ilyen érzelmek, meg voltak olyan emberek, akik másképpen gondolkodtak, de ennek semmiféle tanújelét nem adták. Én általában az emberekben a jót keresem, nem a rosszat, és nem is tapasztalok ennek következtében semmi rosszat.